

ESNEK ENTEGRASYON TEMELİNDE AVRUPA BİRLİĞİ'NİN GELECEĞİ VE TÜRKİYE'NİN YERİ: MUHTEMEL SENARYOLAR*

Elif Cemre BEŞGÜR**

Utku UTKULU***

Araştırma Makalesi

Öz

Esnek entegrasyon kavramı, Avrupa Birliği'nde (AB) çeşitliliğin daha etkin ve etkili yönetilmesi açısından önemlidir. Bu çalışmada, AB'nin krizler neticesinde, gelecekte tek bir modele bağlı kalmadan; farklı esnek entegrasyon modellerini pragmatik bir şekilde uygulayan daha esnek bir yapıya evrileceği öngörülmektedir. Bu kapsamda çalışmanın amacı, AB'nin geleceğinde esnek entegrasyonun gerekliliğini vurgulamak ve AB'nin söz konusu geleceğinde Türkiye'nin yerini değerlendirmektir. Bu doğrultuda Türkiye'nin AB'nin geleceğindeki yeri, muhtemel senaryolar üzerinden incelenmiştir. Sonuç olarak, tam üyelik hedefinin korunduğu Ticaret Ortaklığı senaryosunun her iki tarafa fırsatlar sağladığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Esnek (farklılaştırılmış) entegrasyon, çok vitesli Avrupa, a la kart Avrupa, Avrupa Birliği, Türkiye- AB ilişkiler

The Future of the European Union on the Basis of Flexible Integration and the Place of Turkey: Possible Scenarios

* Bu makale, Elif Cemre Beşgür'ün Utku Utkulu danışmanlığında yazdığı yüksek lisans tezinden üretilmiştir/This article is developed from the master thesis written by Elif Cemre Beşgür under the supervision of Utku Utkulu.

** Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, SBE, Avrupa Çalışmaları Anabilim Dalı, İzmir-Türkiye, e-posta: elifbesgur@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2739-1462

*** Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, İzmir-Türkiye, e-posta: utku.utkulu@deu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8419-0598

Makalenin Gönderilme Tarihi: 11/01/2019 Kabul Edilme Tarihi: 22/10/2019

Abstract

The concept of flexible integration is essential for more efficient and effective management of diversity in the European Union (EU). In this study, it is anticipated that as a result of the crises in the EU, it will evolve into more flexible structure that pragmatically implements different flexible integration models without depending on a single model in the future. This study aims to emphasize the need for flexible integration in the future of the EU and to reveal Turkey's place in the future of the EU. In this direction, Turkey's place in the future of the EU was examined through possible scenarios. The paper concludes that the Trade Partnership scenario, in which the full membership goal of Turkey is maintained, provides opportunities for both sides.

Keywords: *Flexible (differentiated) integration, multi-speed Europe, a la carte Europe, European Union, Turkey-EU relations*

Giriş

2007-2008 yıllarında küresel ekonomik krizin Avrupa'ya sıçramasıyla başlayan Euro krizinden bu yana yaşanan gelişmeler, Avrupa entegrasyonunun geleceği açısından kritiktir. Euro krizi ile birçok üye ülke ekonomisinde yaşanan çok boyutlu ekonomik krizin etkili tedbirlerle çözümlenmesi sonrasında yaşanan zorluklar, Euro bölgesini istikrarsızlaştırmıştır. Ardından 2015 Suriyeli mülteci krizine verilen ulusal güdümlü tepkilerse, üye ülkeler arasında bir dayanışma sorunu yaratmış ve AB'nin dengesini kırılganlaştırmıştır. Ayrıca, 2016 yılında İngiltere'nin Brexit kararı, üyelikten çıkma seçeneğini gerçekleştirilebilir bir olasılık haline getirerek; AB'yi parçalanmaya teşvik etmiştir¹. Tüm bu gelişmelerin paralelinde, üye devletlerin ulusal seçimlerinde ve 2019 Avrupa Parlamentosu AB karşıtı sağ görüşlü partiler oy oranlarını arttırmışlardır².

Çoklu kriz ortamının üye devletler arasındaki farklılıkları daha da derinleştirilmesi ve AB karşıtlığını beslemesi, AB'nin tüm üye devletlere uyan ve daha çok entegrasyon hedefleyen tek tip politika yapımını mümkün

¹ Ziya Öniş, "The Age of Anxiety: The Crisis of Liberal Democracy in a Post-Hegemonic Global Order", **The International Spectator** 52, no 3 (2017): s. 26.

² Ulusal seçimlerde oy oranlarını artıran sağ görüşlü popülist partilerin detaylı analizi için bkz. Robert Schuman The Research and Studies Centre on Europe, "The European Elections Monitor", 2018, <https://www.robert-schuman.eu/en/the-european-elections-monitor/2018/>, Erişim Tarihi: Kasım 11, 2018; AP seçim sonuçları için bkz. European Parliament, "European Elections Results", <http://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/elections-press-kit/0/european-elections-results>, Erişim Tarihi: Ağustos 27, 2019.

kılmamaktadır. Bu nedenle AB'ye bir manevra alanı sağlaması açısından esnek entegrasyon, AB'nin geleceğine yönelik tartışmaların önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Tüm bu tartışmaların ekseninde bu makale, AB'nin gelecekte alacağı muhtemel formu dikkate alarak; Türkiye-AB ilişkilerinin gelecekteki yapısını senaryolar üzerinden analiz etmektedir.

Makale, toplamda üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, esnek entegrasyon kavramı ve farklı modelleri ele alınmaktadır. İkinci bölümde, Avrupa Komisyonu tarafından AB'nin geleceğine ilişkin öne sürülen senaryolar açıklanmakta; AB'nin krizlerle değişim gösteren yapısı dikkate alınarak analiz edilmektedir. Bu bağlamda, AB'nin geleceğinde tek bir esnek entegrasyon modeli yerine farklı esnek entegrasyon modellerini pragmatik bir şekilde uygulayan daha karmaşık bir yapıya evrileceği tespitinden hareketle; üçüncü bölümde Türkiye-AB ilişkilerin geleceğine yönelik senaryolar incelenmektedir. Bu analizler çerçevesinde kendi içinde esnekleşen bir AB'de, Türkiye'nin yerini bulmasının daha kolay olacağı ve her iki taraf için fayda sağlayan *Ticaret Ortaklığı* senaryosunun gerçekleşme ihtimalinin yüksek olduğu savunulmaktadır. Bu kapsamda makalenin temel olarak, Euro krizi başta olmak üzere birçok krizle mücadele etmekte olan AB'nin muhtemel geleceğinde esnek entegrasyonu vurgulamak ve AB'nin geleceğinde Türkiye'nin yerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu yönüyle, bu çalışma Türkiye-AB ilişkilerinin geleceğine dair önemli sonuçları da içermektedir. Bu sonuçlara, Türkiye-AB ilişkilerin çok sayıda değişken barından karmaşık ve istikrarsız yapısı göz önüne alınarak uygulanan senaryo analiz yöntemiyle ulaşılmıştır. Çalışmada bu yöntem seçimi, sadece arzulan en iyi senaryonun belirlenmesinin ötesinde aynı zamanda maliyetli senaryoların getireceği olası riskleri ortaya koymasından önemlidir.

I. Esnek Entegrasyon Kavramı

Bir ekonomik entegrasyonda, ekonomik bağımlılığın ve siyasallaşmanın asimetrik olduğu durumlarda, ulus devletlerin egemenliklerinden vazgeçmesi öngörülebilir değildir³. Dolayısıyla ekonomik entegrasyon sürecinin gelişimi, siyasallaşmanın asimetrik olduğu durumlarda doğrusal olarak ilerleyememektedir. Bu noktada entegrasyon sürecinin tamamen tıkanmasını engelleyen, esnek entegrasyon kavramı önem kazanmaktadır.

³ Frank Schimmelfennig, Dirk Leuffen ve Berthold Rittberger, "The European Union as a system of differentiated integration: interdependence, politicization and differentiation", *Journal of European Public Policy* 22, no 6 (2015): ss. 771-772.

Literatürde *farklılaştırılmış entegrasyon* olarak ifade edilmekte olan esnek entegrasyon kavramının, tanımına ilişkin ortak bir görüş yoktur. Stubb esnek entegrasyonu, AB’de heterojenliği uzlaştırmaya, farklı usul ve kurumsal düzenlemelerle farklı üye ülke gruplarına bir dizi politika izlemesine izin veren bir entegrasyon modeli olarak görmektedir⁴. Shaw ise bu kavramı, bileşik bir siyasal yapıdaki değişen üyelik düzeyleri ve modelleri olarak açıklamaktadır⁵. Akşemsettinoglu ise esnek entegrasyonu, “AB müktesebatına uyum sağlama kapasitelerine göre aday ülkeler için farklı kabul modelleri ortaya koyan bir yaklaşım” olarak ele almaktadır⁶. Komisyon ise bu kavramı “tek bir hızda aynı hedefleri takip eden monolitik bir blokun aksine, üye devletlerin farklı hızlarda ve/veya farklı hedefler doğrultusunda ilerlemeyi tercih ettiği bir entegrasyon süreci” olarak tanımlamaktadır⁷. Bu çalışmada, diğer tanımlara kıyasla daha kapsayıcı olması nedeniyle Komisyon’un yaptığı tanım esas alınacaktır.

Tanımlardan anlaşılacağı gibi esnek entegrasyonun öne çıkan özelliği, üye devletlerin birbirlerinden farklı entegrasyon kapasiteleriyle baş edebilmesidir. Bu nedenle, esnek entegrasyonun AB’ye daha fazla manevra alanı sağladığı savunulabilir. Örneğin; Avrupa karşıtları esnek entegrasyonu, belirli politiklardan uzak durmak için bir çözüm olarak görürken, Avrupa yanlıları derin entegrasyon yolunda daha ileri gitmek için isteksiz ülkeleri devre dışı bırakmak açısından bir çözüm olarak görmektedir⁸. Buna ek olarak, esnek entegrasyonun AB’nin derinleşmenin önündeki engelleri kaldırdığı gibi, genişlemenin başarılı bir şekilde yönetilmesini de kolaylaştırdığı savunulmaktadır⁹. Yeni üye devletlere ya da aday ülkelerin AB müktesebatına uyum sağlama kapasitelerine göre zaman bazlı geçici esneklik tanınması, bu duruma örnektir.

⁴ Alexander Stubb, “A Categorization of Differentiated Integration”, *Journal of Common Market Studies* 34, no 2(1996): s. 283.

⁵ Jo Shaw, “Enhancing Cooperation after Nice Will the Treaty do the Trick?”, *The Treaty of Nice and Beyond: Enlargement and Constitutional Reform*, ed. Mads Andenas ve John Usher, Oxford: Hart Publishing, 2003, s.208.

⁶ Gökhan Akşemsettinoglu, “Avrupa Bütünleşme Projesinin ve Genişleme Sürecinin Değişen Dinamikleri”, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi* 10, no 1 (2011): s. 9.

⁷ European Commission, *Glossary The reform of the European Union in 150 Definitions*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1997, s. 28.

⁸ Ibid., s. 211.

⁹ Alex Warleigh, *Flexible Integration: Which Model for the European Union?* London, New York: Sheffield Academic Press, 2002, s. 5.

Esnek entegrasyonun açıklanan bu olumlu özelliklerine karşın, farklı üye devlet grupları ile işbirliğini çeşitlendireceği, AB'nin yapısını karmaşıklaştıracağı, yönetilebilirlik açısından maliyetleri arttıracacağı, AB'nin dağılmasına ve demokratik meşruiyet sorunlarına yol açacağına yönelik endişeler de mevcuttur¹⁰. Ancak bu endişelerin üstesinden gelmek, esnek entegrasyonunun pragmatik şekilde uygulanması ile mümkündür. Ayrıca, AB'nin en önemli kazanımlarından olan Avrupa Parasal Birliği'nin (APB) ve Schengen'in esnek entegrasyonun pragmatik bir şekilde uygulanması ile hayata geçirildiği düşünüldüğünde, esnek entegrasyon dağılmanın aksine AB'de entegrasyonu pekiştirmektedir. Üstelik, farklı yapıdaki üye devletleri karşılaşmış olduğu sorunlar karşısında kaderlerine terk etmenin maliyetinin, entegrasyon sürecinin bloke olması dikkate alındığında, esnek entegrasyonun buna kıyasla göreceli olarak daha az maliyet içerdiği savunulabilir. Bu açıdan Neve, esnek entegrasyonun iki şekilde merkezci bir çekim etkisi olduğunu iddia etmektedir. Gelişmiş yapısal işbirliğinin bir parçası olmanın üye devletin çıkarına olduğu düşünülmesi ve yakınsama çabalarının hızlandırılması, esnek entegrasyonun 'havuç' temelli; inatçı bir üye devleti işbirliğine iten daha gelişmiş bir entegrasyon düzeyinden dışlanma tehdidi ise, 'sopa' temelli merkezci çekim etkisidir¹¹.

Esnek entegrasyona ilişkin diğer önemli bir husus ise, esnek entegrasyonun sınıflandırılmasıdır. Esnek entegrasyon, kendi içinde birçok farklı modeli barındırmaktadır. Bu açıdan esnek entegrasyon konusunda terminoloji, AB'nin en deneyimli uzmanını bile bıktırarak düzeydedir¹². 1973 yılından beri birçok Avrupalı liderler tarafından içinde bulunan dönemin şartlarına uygun olarak ortaya atılan modeller ile terminoloji sürekli gelişim göstermektedir¹³. Durum böyle olunca, modellerin sınıflandırmasına yönelik

¹⁰ Demokratik meşruiyete yönelik eleştiri için bkz. Svein Andersen ve Nick Sitter, "Differentiated Integration: What is it and How Much Can the EU Accommodate? ", **Journal of European Integration** 28, no 4 (2006): s.331; diğer eleştiriler için bkz. Kerstin Junge, "Differentiated Integration" in **European Union Politics**, ed. Michelle Cini, New York: Oxford University Press, ss. 398-402.

¹¹ Jan-Emmanuel Neve, "The European Union? How Differentiated Integration is Reshaping the EU", **Journal of European Integration** 29, no 4 (2007): s. 512.

¹² Alexander Stubb, **Negotiating Flexibility in the European Union: Amsterdam, Nice and Beyond**, New York: Palgrave, 2002, s. 44.

¹³ Esnek entegrasyon kavramının siyasi söylemlerdeki gelişiminin daha detaylı için bkz. Nicole Koeing, "A differentiated view of differentiated integration", Jacques Delors İnstitut Berlin,

farklı yaklaşımlar bulunmaktadır¹⁴. Fakat bu çalışmada, literatürde en çok kabul gören sınıflandırma Stubb'ın sınıflandırması temel alınmıştır: (1) çok vitesli Avrupa, (2) değişken geometrili Avrupa ve (3) a la carte Avrupa¹⁵.

Stubb tarafından yapılan bu sınıflandırmaya göre, sözü edilen modellerin farklı değişkenleri vardır. Çok vitesli Avrupa yaklaşımının değişkeni zaman, değişken geometrili Avrupa yaklaşımın değişkeni coğrafya ve a la carte Avrupa yaklaşımının değişkeni konudur¹⁶. Çok vitesli Avrupa yaklaşımında daha fazla alanda entegrasyon için istekli ve yetkin üye devletler, diğer üye devletleri beklemeden ilerleyebilirler. Diğer üye devletler, söz konusu alanda yetkinliğe ulaşıncaya, politika alanına sonradan katılırlar. Dolayısıyla, bütün üye devletler için nihai entegrasyon hedefi aynıdır; sadece uygulamaya geçiş zamanları farklıdır¹⁷. Değişken geometrili Avrupa yaklaşımında, üye devletler arasındaki farklılıklar kabul edilir; üye devletler kalıcı olarak çekirdek ve çevre olarak ayrılır¹⁸. Siyasi ve ekonomik açıdan güçlü olan çekirdek grup, çevre ülkelere göre daha entegredir. Bu modelin değişkeni olan coğrafyadan kasıt, üye ülkelerin entegrasyonda buldukları yerlerdir (çekirdek/çevre). Son olarak a la carte Avrupa yaklaşımı, bir yemek menüsüne benzetilmekte ve üye devletler katılmak istedikleri politikayı özgürce seçebilmektedir¹⁹. Bu açıdan, a la carte Avrupa yaklaşımı üye devletlerin bireysel çıkarlarının ve ulusal egemenlik kaygılarının dikkate alındığı hükümetler arası nitelikte olan bir model olduğu söylenebilir.

Bu üç modelinde farklı uygulamaları, AB içinde mevcuttur. Örneğin, APB ve Schengen'e zaman bazlı katılım; çok vitesli Avrupa yaklaşımına örnektir. Çünkü sözü edilen politika alanlarıyla ilgili olarak, üye devletler aynı ortak hedefleri benimsemekte; ancak uygulamaya kendi yetkinliklerine

Policy Paper 140, https://www.delorsinstitut.de/2015/wpcontent/uploads/2015/07/20150723_DifferentiatedIntegration_JDIB_Nicole-Koenig.pdf, Erişim Tarihi: Nisan 20, 2019.

¹⁴ Katharina Holzinger ve Frank Schimmelfennig, "Differentiated Integration in the European Union: Many Concepts, Sparse Theory, Few Data", *Journal of European Public Policy* 19, no 2(2012), ss.296-297; Dirk Leuffen, Berthold Rittberger ve Frank Schimmelfennig, **Differentiated Integration: Explaining Variation in the European Union**, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013, s. 22.

¹⁵ Stubb, 1996, s. 285.

¹⁶ Ibid., s. 285

¹⁷ Ibid., s. 287.

¹⁸ Ibid., s. 287.

¹⁹ Ibid., s. 287.

göre farklı zamanlarda geçmektedirler. Değişken geometrili Avrupa yaklaşımına, ortak müktesebat dışında kalan savunma ve güvenlik alanında daha derin entegrasyona katılmak için tercih edilen; Eurocrops (Avrupa Kolordusu), Euromarfor (Avrupa Deniz Kuvvetleri) vb. işbirlikleri birer örnektir²⁰. Son olarak a la carte Avrupa yaklaşımına, Danimarka ve İngiltere'nin APB'nin; İrlanda ve İngiltere'nin Schengen alanının dışında kalması örnek teşkil etmektedir. Farklı örneklerle açıklanan bu modeller, bu makalede Avrupa'daki çoklu kriz ortamı bağlamında değerlendirilecektir.

II. Avrupa Birliği'nin Geleceği Tartışmaları

AB kuruluşundan bu yana, ekonomi alanında tercihini daha fazla derinleşme üzerine kurgulamıştır. Diğer bir taraftan, ilerleyen yıllar boyunca göreceli olarak farklı ekonomik ve siyasi tercihleri olan ülkelerin AB'ye üye olmasıyla; derinleşen ekonomik entegrasyonun siyasi olarak desteklenmesi zorlaşmıştır. Bu durum AB içerisinde, “ekonomik bütünleşme/siyasi parçalanmışlık”²¹ paradoksunu ortaya çıkarmıştır. Derinleşen bir ekonomik bütünleşmeye karşın, siyaseten ulus devletlerin hâkim olduğu bir asimetrik yapı söz konusudur²². Farklı bir ifade ile siyasi açıdan ulus devlet hâkimiyeti, derin ekonomik bütünleşmeye paralel olacak bir yetki devrini engellemektedir²³. Bu paradoksun çözümsüz kalması ise Euro krizi başta olmak üzere; Brexit, Suriyeli mülteci krizi ve yükselişe geçen sağ partiler ekseninde, AB'de üye devletler arasındaki ayrışmayı her geçen gün derinleştirmektedir. Bu ayrışma nedeniyle, üye devletlerin tek düze entegrasyon yöntemi ile ilerleyebilmesi mümkün olmamaktadır. Bu çıkmaz, AB'yi geleceğe yönelik sürdürülebilir bir rota belirlemeye itmektedir. Bu rotanın belirlenmesine ilişkin bütün çabalar, AB'nin geleceği tartışmalarını oluşturmaktadır.

A. Avrupa'nın Geleceği Üzerine Beyaz Kitap ve Değerlendirilmesi

1 Mart 2017 tarihinde Avrupa Komisyonu Başkanı Jean Claude Juncker, “Avrupa'nın Geleceği Üzerine Beyaz Kitap” yayımlamıştır. AB'nin karşı

²⁰ Stubb, 2002, s. 50.

²¹ Bu paradoksa ilişkin daha detaylı bir analiz için bkz. Ziya Öniş ve Mustafa Kutlay, “Ekonomik Bütünleşme/Siyasal Parçalanmışlık Paradoksu: Avro Krizi ve Avrupa Birliği'nin Geleceği”, *Uluslararası İlişkiler* 9, no 33(2012): 3-27.

²² Ibid., s. 8.

²³ Ibid., s. 17.

karşıya olduğu zorluklara ve güncel sorunlara dikkat çeken Beyaz Kitabın başlıca amacı, Brexit sonrası AB'nin gelecekteki politikası ve gelişimi üzerine bir tartışma başlatmaktır. Bu doğrultuda Beyaz Kitap, AB'nin 2025 yılına kadar nasıl evrileceğine dair bir dizi senaryo ileri sürmektedir²⁴.

Beyaz Kitap'taki ilk senaryo olan *Aynen Devam* senaryosu, mevcut AB yapısının çeşitli reform gündemleriyle devamını öngörmektedir²⁵. İkinci senaryo olan *Sadece Tek Pazar* senaryosu, mevcut AB yapısının tek pazara indirgenmesine odaklanmaktadır. Bu doğrultuda bu senaryo, AB düzeyindeki işbirliğinin 2025 yılına kadar kademeli olarak Tek Pazar merkezli bir yapıya evrilmesini öngörmektedir²⁶. Üçüncü senaryo olan *Gönüllü Koalisyonları* senaryosu, AB 27'nin hali hazırdaki şekliyle ilerlediği; ancak bazı üye devletlerin daha yakın işbirliği kurduğunu varsaymaktadır²⁷. Dördüncü senaryo olan *Daha Az Alanda Daha Etkin Bir AB* senaryosu, toplu olarak çalışmanın en fazla katma değer getireceği alanlarda yönelerek, bu alanlarda entegrasyona öncelik verilmesi ve toplu olarak çalışmanın katma değer yaratmadığı alanların azaltılmasını amaçlamaktadır²⁸. Beşinci senaryo olan *Daha Fazla Entegrasyon* senaryosu, ne AB 27'nin mevcut yapısının ne de üye devletlerin kendi başına güncel zorluklarla başa çıkacak kadar donanımlı olmamasından hareketle; AB'nin 2025 yılına kadar tüm üye devletlerin, her alanda ileri boyutta bir entegrasyona yöneleceğini öngörmektedir²⁹. Fakat bu senaryolar AB'nin mevcut yapısı, kapasitesi ve krizler ile değişim gösteren üye devletlerin siyasi eğilimleri dikkate alınarak değerlendirildiğinde; birçoğunun AB'ye bir gelecek vaat etmediği görülmektedir.

Aynen Devam senaryosu, adından da anlaşılacağı ve AB'nin mevcut yapısı üzerinde herhangi bir değişime yol açmayacaktır. Euro krizi başta olmak üzere güncel diğer krizlerin çözümü ve etkili bir şekilde yönetilmesi konusunda, AB'nin mevcut yapısının içinde bulunduğu çıkmaz göz önüne alındığında; mevcut durumunun korunması AB için sürdürülebilir bir gelecek

²⁴ European Commission, "White Paper on the Future of Europe", (01.03.2017), https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/white_paper_on_the_future_of_europe_en.pdf, Erişim Tarihi: Kasım 20, 2018.

²⁵ Ibid., s.16.

²⁶ Ibid., s.18.

²⁷ Ibid., s.20.

²⁸ Ibid., s.22.

²⁹ Ibid., s.24.

değildir. Çünkü statükonun korunması, entegrasyonun hiçbir krizine bir çözüm olamayacağı gibi krizlerin derinleşmesinin kaynağıdır³⁰.

Sadece Tek Pazar senaryosu, AB entegrasyonunda geri adım niteliğinde en maliyetli senaryodur. Çünkü bu senaryo AB'nin karakterini, Birlik'ten finansal çıkarlara dayalı bir ortaklığa çevireceği düşünülmektedir³¹. Ayrıca, Tek Pazar dışında kalan konularda AB düzeyinde düzenlemeler azalacağı için bu senaryonun AB içinde “dibe çeken bir yarış” oluşturma riski mevcuttur³².

Daha Az Alanda Daha Etkin Bir AB öngören senaryo, AB entegrasyonun birlikte çalışmanın en fazla katkı sağlayacağı öncelikli alanların belirlenmesi ve diğer alanlarda AB'nin etkinliğinin azalmasını öngörmektedir. Fakat, üye devletlerin farklı ekonomik ve sosyal çıkarlara sahip olduğu heterojen ve çok boyutlu krizlerle sıranmakta olan bir Birlik'te, toplu olarak öncelikli entegrasyon alanlarının belirlenmesi gerçekçi değildir. Bu sebeple, bu senaryo uygulanabilir değildir.

Daha Fazla Entegrasyon öngören senaryo, bütün üye devletlerin katıldığı daha çok alanda entegrasyon öngörmesi nedeniyle, ilk bakışta en ideal senaryo olarak gözükebilir. Fakat, AB genelinde artmakta olan sağ popülist eğilimler, bu senaryonun önündeki en büyük engeldir. AB karşıtı popülizmin her geçen gün arttığı bir dönemde üye devletlerin AB'ye daha fazla yetki devri yapması ve tüm alanlarda entegrasyona hız verilmesi gerçekçi bir gelecek değildir. Ayrıca, AB için federal bir gelecek seçilmesi durumunda, birçok üye devlet Antlaşmalardaki değişiklikleri referandumlarla halkın onayına sunacaktır; 2005 yılında Avrupa bütünleşmesinin Anayasal Antlaşma'nın Hollanda ve Fransa'da reddedilmesiyle aldığı darbe göz önünde bulundurulduğunda, bu AB için bir felaket senaryosuna yol açabilir³³.

Tüm bu değerlendirmeler, AB'deki kriz ortamı ve üye devletlerdeki siyasi eğilimler göz önünde tutulduğunda; en makul senaryo *Gönüllü*

³⁰ Matej Avbelj, “What Future for the European Union”, Center for Global Constitutionalism, Discussion Paper SP IV 2017-802, <https://bibliothek.wzb.eu/pdf/2017/iv17-802.pdf>, Erişim Tarihi: Kasım 20, 2018.

³¹ Alexandros Koronakis, “The Future of Europe: Reflections on the White Paper”, *World Affairs*, March 6, 2017.

³² European Commission, 2017, s.18.

³³ Yeliz Şahin, “Brexit Sonrası AB İçin 5 Senaryo: Avrupa'nın Geleceğine Dair Beyaz Kitap”, *İKV Dergisi* 197, 2017, s.9.

Koalisyonları senaryosu olmaktadır³⁴. Bu senaryo ilerlemekte istekli ve yetkin üye devletler için entegrasyon alanlarının derinleşmesini sağlarken; diğer üye devletler için daha az entegrasyon alanına sahip gevşek bir Avrupa tasarlamaktadır. Dolayısıyla, bu senaryo diğer senaryolarda olduğu gibi, tüm üye devletlere uyan tek bir kalıp geliştirmek yerine üye devletlerin arasındaki farklı entegrasyon kapasitelerini ve isteklerini göz önünde bulundurup ilerlemek isteyen üye devletlerin önünü açmaktadır. Bu açıdan bu senaryo, esnek entegrasyon modellerinden çok vitesli Avrupa yaklaşımının özelliklerini yansıtmaktadır. Entegrasyonun daimi destekçisi olan Komisyon'un, Beyaz Kitap vasıtasıyla bir esnek entegrasyon modelini AB'nin geleceği için muhtemel görmesiyle birlikte AB'nin geleceğinde esnek entegrasyon fikri daha da zemin kazanmıştır.

B. Avrupa Birliği'nin Geleceği ve Esnek Entegrasyon

AB'nin geleceğinin esnek entegrasyon yönünde ilerleyeceğine dair önemli işaretler, AB'nin geleceğinde esnek entegrasyon fikrini güçlendirmektedir. Bu işaretlerden ilki, entegrasyonun itici güçleri olan Almanya ve Fransa'nın, AB'nin geleceğinde esnek entegrasyon fikrinin en önemli iki destekçisi olmasıdır. Almanya Başbakanı Angela Merkel, Euro alanının sürdürülebilirliği için Almanya ve Fransa'nın önderliğinde Euro alanının derinleşmesini öngören çok vitesli Avrupa önerilerini Euro krizi sonrasında farklı zamanlarda yinelemiştir³⁵. Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron'un, Almanya ve Fransa'nın önderliğinde Euro alanının derinleşmesi önerisi³⁶ Merkel'in çok vitesli Avrupa planıyla benzerdir. Her ikisi de temelde, Euro alanının derinleştirilmesi başta olmak üzere entegrasyon sürecini ilerletmek isteyen istekli ve güçlü AB üye ülkelerinin, diğer ülkelerin engellemeleri olmadan; fakat tüm üye ülkelerin sonradan katılımına açık bir şekilde, daha yakından işbirliği yapmalarını savunmaktadır. Fakat, Alman-Fransız yakın işbirliğini öngören esnek entegrasyon önerileri diğer üye

³⁴ Ulrich Krotz ve Joachim Schild, "Back to the future? Franco-German bilateralism in Europe's post-Brexit union", *Journal of European Public Policy* 25, no 8 (2018): s. 1186; Congressional Research Service, "The European Union: Ongoing Challenges and Future Prospects", 2018, ss. 20-21, <https://fas.org/spp/crs/row/R44249.pdf>, Erişim Tarihi: Nisan 20, 2019.

³⁵ Bkz. Gerrit Wiesmann, "Merkel Insists on Two-speed Europe", *Financial Times*, Haziran 7, 2012; Eszter Zalan, "EU's big four back multi-speed Europe", *EU Observer*, Mart 7, 2017; Yoan Valat, "Merkel backs Macron's call for multi-speed EU, small eurozone budget", *Euractiv*, Ağustos 30, 2017.

³⁶ Pierre Briand, "Macron's big speech on Europe's future", *Politico*, Eylül 26, 2017.

devletlerin rızasını da gerektirmektedir. Bu hususta, Almanya'nın diğer ülkelerin ikna edilmesinde önemli bir rol oynayacağı düşünülmektedir. Çünkü Euro krizi ile birlikte değişen güç dengeleri, Euro alanının en büyük ekonomisine sahip olan Almanya'nın lehine hareket etmektedir³⁷. Ayrıca, İngiltere gibi güçlü bir ülkenin AB'den ayrılışı ve Suriyeli mülteci krizi, Almanya'nın AB içerisindeki nüfuz alanını daha da artmaktadır. Dolayısıyla, Almanya'nın AB'nin geleceğindeki formunun belirlenmesi, diğer ülkelerinin ikna edilmesi ve gerekli koşulların sağlanmasında belirleyici olacağı düşünülmektedir. Bu hususta, AB'de Almanya'dan sonra ikinci sırada gelen Fransa'nın da Almanya ile aynı görüşü paylaşması, AB'nin geleceğinde esnek entegrasyon fikrini güçlendirmektedir. İkinci önemli bir işaret, 25 Mart 2017 tarihinde gerçekleşen Roma Antlaşması'nın 60. yıl dönümünde, üye devletlerin yayımladıkları deklarasyonda bulunmaktadır. Üye devletler, çok vitesli Avrupa yaklaşımına şu şekilde atıfta bulunmuşlardır³⁸:

“...Antlaşmalar doğrultusunda geçmişte yaptığımız gibi, aynı yönde hareket ederken ve gerektiğinde farklı hızlarda ve derecelerde birlikte hareket edeceğiz ve daha sonra katılmak isteyenlerin kapısını açık tutacağız. Birliğimiz ayrılmaz ve bölünemez...”

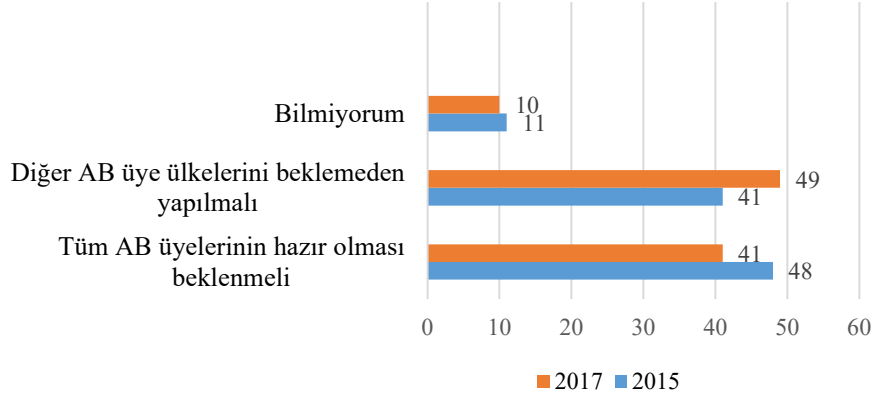
Roma'da belirtilen farklı hızlarda ve derecelerde entegrasyona devam fikri, aslında AB liderinin çok vitesli Avrupa fikrinden tamamen uzak olmadığını göstermektedir. Üçüncü ve son işaret, AB vatandaşlarının bu konudaki olumlu görüşüdür. 2019 AP seçimlerine yönelik hazırlanan özel Eurobarometre'de, AB'nin geleceğine yönelik AB vatandaşlarına entegrasyonunun hızıyla ilgili olarak Şekil 1'de yer alan soru sorulmuştur. AB vatandaşlarının 2017 yılında verdiği cevaplar 2015 yılına göre kıyaslandığında, AB vatandaşlarının görüşü, esnek entegrasyon lehine değişmiştir. Buradan hareketle, AB vatandaşlarının farklı hızlarla bir AB fikrine ılımlı baktığını söylenebilir.

³⁷ Selcen Öner, “The Influence of the Economic Crisis and Refugee Crisis on EU Politics: the Challenges and Prospects for Turkey-EU Relations”, *Marmara Journal of European Studies* 24, no 2 (2016): s.65.

³⁸ Council of the European Union, “The Rome Declaration”, (25.03.2017), <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2017/03/25/rome-declaration/pdf>, (07.11.2018).

Şekil 1: AB Vatandaşlarının Esnek Entegrasyon Hakkındaki Görüşü

AB faaliyetleri söz konusu olduğunda, bazı üye ülkeler bazı önemli alanlarda ortak bir Avrupa politikasının geliştirilmesi için hazırlardır. Sizce ne yapmalılar? (%)



Kaynak: European Parliament, “Two years until the 2019 European elections: Special Eurobarometer of the European Parliament”, http://www.europarl.europa.eu/pdf/eurobarometre/2017/2019ee/two_years_until_ee2019_synt_hesis_en.pdf, Erişim Tarihi: Kasım 25, 2018.

Sonuç olarak, tüm senaryolar incelendiğinde en muhtemel senaryo olarak üçüncü senaryo olan gönüllü koalisyonları ön plana çıkmaktadır. Mevcut senaryolar analiz edildiğinde bu makale bu görüşe katılmakla birlikte; AB'nin geleceğinde tek bir esnek entegrasyon modeli yerine farklı esnek entegrasyon modellerini pragmatik bir şekilde uygulayan bir yapıya evrileceğini öngörmektedir. Bu öngörü, birtakım nedenler üzerine temellendirilmiştir.

Bunlardan ilki ve en önemlisi, üye devletlerin sahip olduğu heterojen yapıdır. Üye devletler genel olarak değerlendirildiğinde, ekonomik ve sosyal yapıları açısından farklılıklar göstermektedir. Bu farklılığın doğal bir yansıması olarak, her üye devletin entegrasyon isteği ve kapasitesi politika alanına göre değişim göstermektedir. Dolayısıyla, bütün üye devletlerin önceliklerini tatmin edecek tek bir model oluşturmak neredeyse imkânsızdır. Bu sebepten ötürü, AB'nin geleceğindeki çok vitesli Avrupa fikri diğer esnek entegrasyon modelleriyle desteklenmelidir ve böylelikle üye devletlere bir hareket alanı sağlanmalıdır.

İkinci neden, esnek entegrasyon modellerinin nitelikleriyle ilgilidir. AB'nin geleceği tartışmalarının odağında, çok vitesli Avrupa yaklaşımı olduğu için bu yaklaşımın daha detaylı olarak analiz edilmesi yerinde olacaktır. Çok vitesli Avrupa yaklaşımının değişkeni zamandır³⁹. Üye devletler bir politika alanına katılmaya hazır hale gelinceye kadar, geçici olarak o politika alanının dışında tutulur. Nihai hedefler tüm üyeler için ortak kaldığı için, sadece uygulama aşamasında esneklik sağlanır. Dolayısıyla bu yaklaşımın temelinde, üye devletlere kapasitelerine göre geçici bir esneklik sağlanıp, üye devletlerin farklı zamanlarda politika alanlarına dâhil edilmesi vardır. Çok vitesli Avrupa, tüm üye devletler için ortak hedef belirlemesi ve esnekliğin geçici olması sebebiyle üye devletler arasında kesin ayırım öngören değişken geometriye Avrupa ya da ortak hedeflerin en aza indirildiği a la carte Avrupa modellerine göre daha ılımlıdır. Fakat çok vitesli Avrupa yaklaşımında, üye devletlerin entegrasyon alanında ilerleme isteği göz ardı edilmektedir. Başka bir deyişle, üye devletleri kapasiteleri açısından yeterli oldukları takdirde entegrasyon alanına katılmaya zorlamaktadır. Bu yaklaşım üye devletlere tercih seçeneği sunmadığı için üye devletler teknik birçok eksikliği neden göstererek, tanınan geçiş sürelerini dürüst olmayan bir tutum içerisinde kullanmaktadırlar⁴⁰. Değişken geometriye Avrupa yaklaşımı ise, üye devletlere uyarlanabilir çözümler üretmesi açısından fayda sağlarken; üye devletler arasında kesin bir ayrıma gitmesi nedeniyle eleştirilmektedir⁴¹. Son olarak a la carte Avrupa yaklaşımı, üye devletlere seçim özgürlüğü tanınması avantaj olarak değerlendirilirken, AB'nin müktesebatını zayıflatma tehlikesi bir dezavantaj olarak görülmektedir. Dolayısıyla, aslında bütün esnek entegrasyon modelleri farklı avantajlar ve dezavantajlar içermektedir. Sözü edilen avantajlar ve dezavantajların dengelenmesi için AB'nin geleceğinde esnek entegrasyon modeli seçimi tek bir modele bağlı kalmadan, politika alanının yapısına ve üye devletler arasındaki uyuma göre esnek entegrasyon modelleri pragmatik olarak kullanılmalıdır. Pragmatik bir kullanım benimsenmesinden kasıt, esnek entegrasyon modelinin seçiminde yapılacak tercihte bir model pahasına diğer modellerden vazgeçilmemesi ve şartlara uygun olarak birden fazla modelin aynı anda kullanılmasıdır.

³⁹ Stubb, 1996, s. 287.

⁴⁰ Warleigh, 2002, s. 84.

⁴¹ Mathias Dewatripont vd., **Flexible Integration: Towards a More Effective and Democratic Europe**, London: Centre for Economic Policy Research, 1995, s. 57.

Üstelik bu kullanım AB’de yeni değildir. AB, bu zamana kadar farklı entegrasyon modellerini bir arada ya da politika alanlarına göre ayrı ayrı kullanıp, entegrasyonun derinleşmesini sağlamıştır. AB’nin önde gelen başarılarından olan Schengen ve Avrupa Parasal Birliği (APB) buna en güzel örneklerdir. Schengen, AB’nin kurumsal çerçevesi dışında üye devletler arasında bir işbirliği olarak başladığı için değişken geometriye Avrupa yaklaşımı olarak değerlendirilmektedir⁴². Daha sonra Amsterdam Antlaşması ile AB’nin kurumsal yapısına dâhil edilmiş olup, üye devletlerin katılımı belli koşullar çerçevesinde sağlanan; üye devletlerin bu koşulları geçici olarak yerine getirene kadar geçici olarak muaf olduğu bir çok vitesli yapıya evrilmiştir. Fakat aynı zamanda bazı üyelere (İngiltere ve İrlanda) dışarıda kalma tanınmış olup, çok vitesli yapı a la carte Avrupa modeliyle desteklenmiştir. Benzer durum, APB için de geçerlidir. Çok vitesli bir yapıda olan APB, a la carte modelle desteklenmektedir. Dolayısıyla, AB tek bir esnek entegrasyon modeline bağlı kalmadan, pragmatik olarak farklı esnek entegrasyon modelleri ile derinleşmeyi deneyimlemiştir. Geçmişteki bu deneyiminden hareketle, AB’nin gelecekte tek bir model yerine, karma bir esneklik içinde olacağı öngörülmektedir.

Önceki ilk iki nedenle bağlantılı olarak üçüncü neden, AB’nin kuruluşundan beri nihai siyasi yapısının (*finalite politique*) ne olacağına dair bir uzlaşma olmaması ile ilgilidir. Özellikle AB entegrasyonunun gelişimi ve geleceği konusunda, entegrasyon teorileri birbiriyle bitmek bilmeyen bir tartışma içindedir. Fakat aslında bu teoriler yaklaşım birbiriyle yarışmak yerine birbirini tamamlamaktadır⁴³. Wiener ve Diez’e göre, AB farklı yaklaşımlar tarafından oluşturulan mozaik bir taştır ve her yaklaşım mozaik taşta farklı bir görüntü vermektedir⁴⁴. Dolayısıyla, aslında AB’nin nihai formunun ne olacağına yönelik bir uzlaşma olmaması da; AB’nin tek bir yaklaşım yerine, farklı yaklaşımlar tarafından sürekli şekillenmekte olan ve tamamlanmamış doğası ile ilgilidir. Bu açıdan esnek entegrasyon tartışmaları, AB’nin nihai siyasi formu üzerinde uzlaşma sağlamaya çalışmanın

⁴² Elif Uçkan Dağdemir, “Avrupa Birliği’nin Bütünleşme Sürecinde Esneklik Kavramı: Amsterdam Antlaşması Çerçevesinde Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 56, no 2 (2001): s. 39.

⁴³ Antje Wiener ve Thomas Diez, *European Integration Theory*. Oxford: Oxford University Press, 2009, s.19.

⁴⁴ *Ibid.*, s.19.

karmaşıklığını gözler önüne sermektedir⁴⁵. Bu sebeple, AB'nin bu yapısı göz önüne alındığında AB'nin geleceğinde tek bir esnek entegrasyon modeline evrileceğini öngörmek yanlış olacaktır. Bunun yerine bu çalışma, AB'nin yapısının farklı modeller çerçevesinde esnekleşeceğini öngörmektedir. Bu tespitiyle çalışma, bu konudaki bazı çalışmalarla benzerlik taşımasına karşın; esnekleşmenin gerçekleşme formu ve referans noktası ile söz konusu çalışmalardan ayrılmaktadır⁴⁶. Çalışmanın kendine temel aldığı esnek entegrasyon formu Stubb'ın sınıflandırması üzerine kuruludur. Esnekleşmenin referans noktasıysa, AB'deki çoklu krizlerin üye devletler arasında farklılıkları derinleştirilmesi ve tek tip entegrasyonu mümkün kılmamasıdır.

II. Avrupa Birliği'nin Geleceğinde Türkiye'nin Yeri: Muhtemel Senaryolar Üzerinden Bir Tartışma

AB'nin geleceğindeki esnek entegrasyon anlayışı, Birlik ve üye devletler arasındaki ilişkilerde değişikliğe yol açmanın dışında; Birlik ve komşu/aday ülkeler arasında da yeni ilişki formlarının önünü açmaktadır⁴⁷. Dolayısıyla esnek entegrasyonun AB'nin, aday ülkelerle ilişkileri yeniden canlandırması ve AB'nin dış ilişkilerinde entegrasyon kapasitesinin artırması beklenmektedir⁴⁸. Bu bağlamda, AB'nin esnek entegrasyon yönündeki değişimi gözetilerek Türkiye'nin yerinin değerlendirilmesi önemlidir. Çünkü AB'nin geleceği, Türkiye'nin AB'deki gelecekteki yerinden bağımsız olarak değerlendirilemez.

Öncelikle, Türkiye ve AB ilişkilerinde yaşanan bazı gelişmeler değerlendirildiğinde, yakın gelecekte Türkiye'nin AB üyeliğinin

⁴⁵ Sedef Eylemer, "Revisiting the Debates on a Model of Integration for Post-Crisis Europe: Towards A Political Union or Just More Differentiation", **Perceptions Journal of International Affairs** 20, no 4 (2015): s. 30.

⁴⁶ Bu konudaki diğer çalışma için bkz. John Eric Fossum, "Democracy and Differentiation in Europe", **Journal of European Public Policy** 22, no 6 (2015): 799-815.

⁴⁷ Ebru Turhan, "Avrupa Birliği'nin Üçüncü Ülkelerle Harici Farklılaştırılmış Entegrasyon Modelleri ve Türkiye-AB İlişkilerinin Geleceği: Neoliberal bir Yaklaşım", **Siyasal: Journal of Political Sciences** 27, no 1(2018): ss. 95-120.

⁴⁸ Meltem Müftüler-Baç ve Brooke Luetgert, "The European Union's Alternative Models for Maximizing its Integration Strategy for Candidates and Neighbour States: A Process of External Differentiation", 2016, MAXCAP Working Paper no. 35, ss. 28-29, http://userpage.fu-berlin.de/kfgeu/maxcap/system/files/maxcap_wp_35.pdf, Erişim Tarihi: Nisan 19, 2019.

gerçekleşmesinin beklenmediği görülmektedir. Örneğin, genişleme politikası kapsamında Balkan ülkelerinin ön planda tutulması ve Türkiye'nin AB üyeliğine yönelik adımların geri plana atılması örnek gösterilebilir. Bu bağlamda, 6 Şubat 2018 tarihinde Komisyon tarafından açıklanan "Batı Balkanlar Genişleme Stratejisi" belgesi, Türkiye yerine AB'nin bu bölge ülkeleriyle bütünleşme sağlanmasına verdiği önceliği ve önemi kanıtlamaktadır. Hatta bu kapsamda Komisyon, bölge ülkelerinden olan Sırbistan ve Karadağ'ın üyeliklerinin tamamlanması için 2025 yılını hedef göstermiştir⁴⁹. Bu gelişmeye paralel olarak, Komisyon tarafından 2 Mayıs 2018 tarihinde açıklanan 2021-2027 dönemi çok yıllık mali çerçeve taslağında, aday ülkelere verilecek olan mali yardımların "Batı Balkan Stratejisi" üzere konumlandırılacağı ve bunun Türkiye ile ilişkilerdeki gelişmeleri yansıtacağı açıklanmıştır⁵⁰. Böylelikle, Türkiye'nin mali yardımlardan yararlanması reform sürecini takip etmesiyle ilişkilendirilmiştir. Dolayısıyla, AB'nin genişleme kapsamında Balkan ülkelerini üzerine yoğunlaşması, hatta bir adım ötesine geçip üyelik için tarih göstermesi, katılım öncesi mali yardımlarda bu ülkeleri ön plana çıkarması ve bu kapsamda Türkiye'nin ikinci planda kalması, yakın gelecekte Türkiye'nin AB üyeliğinin gerçekleşme ihtimalinin düşük olduğunu göstermektedir.

Diğer bir taraftan, AB'nin kurumları arasında Türkiye ile ilişkilerini nasıl bir zeminde yürütüleceği konusunda bir uzlaşma yoktur. Bu durumda, Türkiye-AB ilişkilerine dair belirsizliği arttırmaktadır. Son yıllarda AP, istikrarlı bir şekilde Türkiye'nin üyelik müzakerelerinin dondurulması yönünde tavsiye kararları almaktadır. Bu bağlamda AP, 2016 yılında Türkiye'nin olumsuz ilerleme raporuna istinaden müzakere sürecinin dondurulmasını talep etmiştir⁵¹. Benzer şekilde 2017 yılında, Türkiye'de 16 Nisan 2017 tarihinde referandum ile kabul edilen Anayasa değişikliğinin revize edilmeden

⁴⁹ European Commission, "A Credible Enlargement Perspective for and Enhanced EU Engagement with the Western Balkans", February 6, 2018, s.8, https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/communication-credible-enlargement-perspective-western-balkans_en.pdf, Erişim Tarihi: Kasım 19, 2018.

⁵⁰ European Commission, "A Modern Budget for a Union that Protects, Empowers and Defends The Multiannual Financial Framework for 2021-2027", May 2, 2018, s. 19, https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/communication-modern-budget-may_2018_en.pdf, Erişim Tarihi: Kasım 19, 2018.

⁵¹ European Parliament, "Resolution of 24 November 2016 on EU-Turkey Relations", [http://www.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?lang=en&reference=2016/2993\(RSP\)](http://www.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?lang=en&reference=2016/2993(RSP)), Erişim Tarihi: Nisan 19, 2019.

uygulamaya geçmesi halinde, müzakerelerin gecikmeden askıya alınmasını öneren raporu kabul etmiştir⁵². 2019 yılında da AP, Türkiye’de demokrasi başta olmak üzere birçok alandaki gerileme öne sürülerek Türkiye’nin üyelik müzakerelerinin resmen askıya alınmasını tavsiye etmiştir⁵³. AP’nin istikrarlı bu tutumuna karşın, Komisyon’un tutumu belirsizdir. 26 Mart 2018 tarihinde gerçekleşen Türkiye-AB Zirvesi bu durumun somut bir örneği niteliğindedir. Juncker bu zirvedeki konuşmasında, bir taraftan Türkiye ile müzakerelerin devam edeceğinin garantörü olduğunu açıklarken; diğer bir taraftan Türkiye’nin AB için çok önemli bir stratejik ortak olduğunu dile getirmiştir⁵⁴. Dolayısıyla Komisyon için Türkiye’nin, AB’ye tam üye olacak müzakereci bir aday ülke mi yoksa AB’nin bazı kilit alanlarda işbirliğini sürdürdüğü sadece bir stratejik ortak mı olduğu belli değildir.

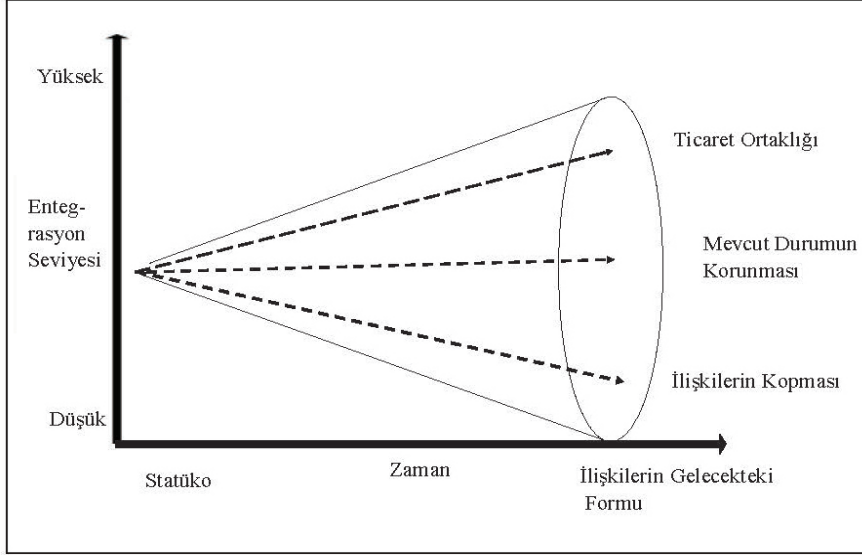
Sonuç olarak, Türkiye’nin AB’ye tam üyeliğinin yakın gelecekte mümkün olmaması ilişkilerin gelecekteki formu hakkında bir belirsizlik yaratmaktadır. Bu belirsizlik nedeniyle Türkiye’nin AB’nin geleceğindeki muhtemel yerinin senaryo analizleriyle değerlendirmek yerinde olacaktır. Bu bağlamda, AB’nin geleceğinde Türkiye’nin muhtemel yeri ve sonuçlarının analiz edilebilmesi için *Mevcut Durumun Korunması, İlişkilerin Kopması ve Ticaret Ortaklığı* olmak üzere üç tane muhtemel senaryo oluşturulmuştur⁵⁵.

⁵² European Parliament, “Resolution of 6 July 2017 on the 2016 Commission Annual Progress Report on Turkey”, [http://www.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?lang=en&reference=2016/2308\(INI\)](http://www.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?lang=en&reference=2016/2308(INI)), Erişim Tarihi: Nisan 19, 2019.

⁵³ European Parliament, “European Parliament resolution of 13 March 2019 on the 2018 Commission Report on Turkey”, http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2019-0200_EN.html, Erişim Tarihi: Nisan 19, 2019.

⁵⁴ European Commission, “Remarks by President Juncker following the EU-Turkey Leader’s Meeting in Varna, Bulgaria”, http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-18-2607_en.htm, Erişim Tarihi: Kasım 19, 2018.

⁵⁵ Bulgular Elif Cemre Beşgür’ün Utku Utkulu danışmanlığında hazırladığı yüksek lisans tezinden alınmıştır. Bkz. Elif Cemre Beşgür, **Euro Krizi, Avrupa Birliği’nin Geleceğinde Türkiye’nin Yeri ve Muhtemel Senaryolar: Esnek Entegrasyon Bir Çözüm Olabilir mi?**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Şekil 2: Türkiye-AB İlişkilerinin Geleceğine Dair Muhtemel Senaryolar

Kaynak: Şekil yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Daha önce Türkiye'nin AB geleceğine yönelik senaryo çalışmaları olmakla birlikte bu çalışmadaki senaryolar, AB'nin geleceğinin Türkiye'nin geleceğinden bağımsız düşünülmemesi tespiti doğrultusunda Avrupa Komisyonu tarafından yayımlanan "Avrupa'nın Geleceği Üzerine Beyaz Kitap" ve AB'deki krizlerin Türkiye-AB ilişkilerinde yaratmış olduğu etkiler çerçevesinde değerlendirilmiştir⁵⁶. Bu çerçevede çalışma, kısa vadede tam üyelik hedefinin gerçekleşmesi mümkün olmadığından hareketle esnekleşen AB karşında, Türkiye'nin önündeki alternatifler değerlendirilmektedir. Bu nedenle bu çalışma, tam üyeliğin gerekli olmadığı işlevsel işbirliğini savunan⁵⁷ ve Türkiye'nin AB'deki yerini tam üyelik perspektifi içermeyen senaryo analizleriyle değerlendiren çalışmalardan farklıdır⁵⁸.

⁵⁶ Diğer çalışmalar için bkz. Mehmet Özcan vd, **Bundan sonrası?: senaryo analizleriyle Türkiye ve AB ilişkileri**, (Ankara: Karınca Yayınları, 2009); Stiftung Mercator, "The Future of Turkey - EU Relations 4 scenarios for 2018", https://www.stiftungmercator.de/media/downloads/3_Publikationen/The_Future_of_Turkey_EU_Relations.pdf, (12.12.2018); Nathalie Tocci, "Turkey and the European Union: Scenarios for 2023" FEUTURE Papers, Background paper 2017, http://www.iai.it/sites/default/files/feuture_1.pdf (12.12.2018).

⁵⁷ İlgili çalışma için bkz. Meltem Müftüler-Baç, "Turkey's future with the European Union: an alternative model of differentiated integration", **Turkish Studies** 18, no 3(2017): 416-438.

⁵⁸ İlgili çalışma için bkz. Turhan, 2018.

A. Mevcut Durumun Korunması

Bu senaryo, Türkiye-AB ilişkilerinin mevcut durumunun korunması varsayımından hareket etmektedir. Başka bir deyişle bu senaryoda, Türkiye-AB ilişkilerinin mevcut şekilde çalkantılı olarak devam ettiği ve yeni düzenlemelerin, gerek görülmedikçe her iki taraf tarafından da kabul edilmediğini varsaymaktadır. Dolayısıyla, Türkiye bu senaryo kapsamında AB'nin esnek entegrasyon yönündeki değişimine tepkisiz kalmaktadır.

Bu durum, Türkiye açısından değerlendirildiğinde öne çıkan ilk unsur, AB ile olan Gümrük Birliği'dir. Türkiye-AB Gümrük Birliği, kuşkusuz Türkiye-AB ilişkilerinde çok önemli bir aşamadır. Fakat Türkiye AB'ye tam üye olmadan Gümrük Birliği oluşturmasından dolayı, AB'nin Ortak Ticaret Politikasını uygulayan; ancak AB'nin bu konuyla ilgili karar mekanizmalarında yer almayan bir konumdadır. Başka bir deyişle, Türkiye karar alma mekanizmalarında söz sahibi olmadığı bir ekonomik entegrasyonun parçasıdır⁵⁹. Bu asimetrik durumun Türkiye'ye yansımaları, özellikle AB'nin üçüncü ülkelerle imzaladığı Serbest Ticaret Anlaşmaları (STA) konusunda ortaya çıkmaktadır. Öncelikle Türkiye, AB üyesi olmadığı için AB ve üçüncü ülkeler arasındaki STA'ların müzakere sürecine katılım gösterememekte ve kendi önceliklerini ifade edememektedir. Dolayısıyla, AB'nin imzaladığı STA'lar, Türkiye'nin çıkarlarından bağımsız olarak, AB'nin kendi önceliklerini ve normatif kaygılarını yansıtan bir yapıdadır⁶⁰. Buna karşın AB'nin imzaladığı STA'ların sonuçları, Türkiye'nin Gümrük Birliği'nden kaynaklanan yükümlülükleri nedeniyle Türkiye'yi asimetrik olarak etkilemektedir. AB'nin STA imzaladığı ülkeler, AB üzerinden Türkiye pazarına erişebilirken; Türkiye'nin, AB'nin imzaladığı STA'lara taraf olmaması nedeniyle, bu STA'ların getirmiş olduğu imkânlardan yararlanmamaktadır. Bu durum karşısında Türkiye, AB'nin STA imzaladığı ülkelerle kendisi ayrı olarak STA imzalamak zorunda kalmaktadır. Fakat bu durum her zaman eş zamanlı olarak gerçekleşmemektedir. Bazı ülkelerin AB

⁵⁹ Mustafa Kutlay, **Türkiye-AB İlişkilerinin Değişen Seyri ve Gümrük Birliği'ni Yeniden Düşünmek**, Ankara: Usak Yayınları, 2011, s. 3.

⁶⁰ Sait Akman, "the European Union's Trade Strategy and its Reflections on Turkey: an Evaluation from the Perspective of Free Trade Agreements". **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi** 12, no 2 (2010): s. 31.

ile imzaladıkları STA'lar, AB ve Türkiye'de yürürlüğe girdiği tarihler açısından karşılaştırıldığında aradaki farkın 10 yılı bulabildiği görülmüştür⁶¹.

Üçüncü ülkeler ile AB arasında imzalanan STA'ların AB'de ve Türkiye'de işlerlik kazandığı tarihler arasındaki bu fark, bu ülkelerin AB ile anlaşma akabinde Türkiye pazarına hâlihazırda gümrüksüz olarak girebilme avantajı elde etmesi nedeniyle, Türkiye ile STA imzalamakta isteksiz davranmasından kaynaklanmaktadır⁶². Kuşkusuz bu durum, Türkiye için bir dezavantajdır.

Üstelik bu durum, AB'nin Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ile mega bölgesel bir STA oluşturma hedefi olan Transatlantik Ticaret ve Yatırım Ortaklığı (TTYO)⁶³ oluşturmak istemesi; Japonya ve Kanada ile yeni nesil STA olarak adlandırılan standart bir STA'ya kıyasla kapsamı daha geniş olan STA imzalamasıyla, daha da sorunlu bir hal almıştır. Farklı bir ifadeyle, son dönemde AB'nin STA'larla ekonomik ve siyasi etki alanını genişletmek konusunda artan isteği; Türkiye'yi Gümrük Birliği yükümlülükleri nedeniyle Brüksel'e daha bağımlı bir hale getirmiştir⁶⁴. Tüm bu açıdan Gümrük Birliği değerlendirildiğinde, başlangıçta Türkiye'nin üyelik hedefi yolunda ara bir form olarak göze alınabilir bir maliyet olarak düşünülse de; mevcut durumun korunmasının getireceği belirsizlik, "Gümrük Birliği ile ilgili maliyetleri daha fazla içselleştirmenin ne kadar rasyonel olduğunu tartışmaya açabilir"⁶⁵. Bu yönüyle bu senaryo Türkiye açısından, uzun vadede Gümrük Birliği'nin sürdürülebilirliğini tehlikeye atacağı olasıdır.

Bu senaryonun bir diğer yansıması ise müzakere süreciyle ilgilidir. Öncelikle, hâlihazırda Türkiye'nin müzakere sürecinin işleyişi sorunludur. Türkiye'nin, Güney Kıbrıs Rum Kesimi'nin (GKRR) Ek Protokol'den kaynaklanan yükümlülüklerin yerine getirilmemesinden dolayı, Konsey 2006

⁶¹ Ticaret Bakanlığı, "Serbest Ticaret Anlaşmalarına İlişkin Genel Bilgi", <https://www.ticaret.gov.tr/dis-iliskiler/serbest-ticaret-anlasmalari/yururlukte-bulunan-stalar>, Erişim Tarihi: Kasım 10, 2018.

⁶² Kutlay, 2011, s. 3.

⁶³ Konsey'in 15 Nisan 2019 tarihinde almış olduğu 6052/19 numaralı kararla TTYO sürecinden resmen vazgeçilmiş; kapsamı TTYO'a göre daha sınırlı ticari ilişkilerin kurulmasının ilk adımı atılmıştır.

⁶⁴ Ali Kıncal ve Utku Utkulu, "The Political Economy of the Mega-Regional Trade Agreements and the Future of the Global Trading System" In *Critical Debates in Social Sciences* edited by Bedriye Tunçsiper ve Ferhan Sayın (London: Frontpage, 2018), s. 339.

⁶⁵ Mehmet Özcan vd, 2009, s. 341.

yılında aldığı karar ile 8 faslın müzakereye açılmasını ve açılan fasılların geçici olarak kapatılmasını engellemiştir⁶⁶. Ayrıca, 2007 yılında Nicolas Sarkozy döneminde Fransa, 5 faslın müzakere açılmasını veto etmiş; ek olarak, 2009 yılında GKRR tek taraflı olarak 6 faslın müzakereye açılmasını bloke edeceğini açıklamıştır⁶⁷. Her ne kadar, Sarkozy döneminde açılması engellenen 5 fasıldan 3'ündeki bloka kalksa ve mülteci uzlaşısıyla yeni fasıllar açılarak müzakereye açılabilir; diğer siyasi blokajlar devam etmektedir. Mevcut durum korunduğu takdirde, Türkiye'nin üyelik müzakerelerine blokajların sürmesi ve müzakere sürecindeki sorunların devam etmesi olasıdır⁶⁸. Ayrıca bu durumun, AB'ye normatif gücü açısından bir yansımasının olacağı öngörülmektedir. Bu senaryoda, AB'nin Türkiye'ye karşı bu tavrını sürdürmesi durumunda; AB'nin Türkiye üzerinde inanılmazlığını ve güvenilirliğini yitirmesi olasıdır. Bu durumun da, AB'nin normatif etkisini ve genişleme politikasının güvenilirliğini zayıflatacağı düşünülmektedir.

İlaveten, mevcut durumun korunmasının AB ile diğer alanlarda işbirliğini de kısıtlı bırakacağı muhtemeldir. Örneğin, son dönemde Türkiye-AB ilişkilerinde daha da artan gerilimden ötürü, bu senaryo kapsamında Türk vatandaşlarına vize serbestisi sağlanması ve enerji gibi önemli alanlarda bir yakın işbirliği gerçekleştirilmesi beklenmemektedir. Bu koşullar karşısında, Türkiye'nin mülteci uzlaşısını harfiyen uygulamakta isteksiz davranması olasıdır. Bu durumda, AB'nin göç ve güvenlik kaygılarını yüksek oranda arttıracacağı ve üye devletler arasında mevcut krizler nedeniyle zedelenen dayanışma ortamını bozacağı öngörülebilir.

Bu senaryonun son olası etkisinin, ekonomik ilişkilerle ilgili olacağı düşünülmektedir. Mevcut durumun devam ettirilmesi halinde, AB ve Türkiye

⁶⁶ Council of the European Union, "2770th Council Meeting General Affairs and External Relations 11 December 2006", http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/gena/92122.pdf, Erişim Tarihi: Kasım 21, 2018.

⁶⁷ Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, "Katılım Müzakerelerinde Mevcut Durum", <https://www.ab.gov.tr/65.html>, Erişim Tarihi: Aralık 26, 2018.

⁶⁸ Mevcut durumda GKRR'nin tek taraflı olarak bloke ettiği fasıllar; İşçilerin Serbest Dolaşımı, Enerji, Yargı ve Temel Haklar, Adalet, Özgürlük ve Güvenlik, Eğitim ve Kültür, Dış, Güvenlik ve Savunma Politikası'dır. 2006 Konsey Kararı ile bloke edilen fasıllar; Malların Serbest Dolaşımı, İş Kurma Hakkı ve Hizmet Sunumu Serbestisi, Mali Hizmetler, Tarım ve Kırsal Kalkınma, Balıkçılık, Taşımacılık Politikası, Gümrük Birliği ve Dış İlişkiler'dir. 18 Mart Mutabakatı çerçevesinde açılan yeni fasıllar ise Ekonomik ve Parasal Politika, Mali ve Bütçesel Hükümler'dir.

arasındaki sorunlu konular çözümsüz kalacağından dolayı, Türkiye-AB ilişkilerinin gerilmesi ve ekonomik ilişkilerin geleceğinin de kırılganlaşması olasıdır. Siyasi sebepler yüzünden gerilen ilişkilerin eski haline gelmesi kolay olmayacağından, bu durum tarafların yüklenmek zorunda kaldıkları maliyetleri arttıracığı düşünülmektedir.

Sonuç olarak, bu senaryonun birçok açıdan hem Türkiye için hem de AB için uzun vadede maliyetli bir senaryo olduğu düşünülmektedir. Bunun başlıca nedeniyse, mevcut durumun sürdürülmesinin Türkiye-AB ilişkilerinde sorun olan konuları çözümsüz bırakmasıyla ilgilidir. Sorun olan konular çözümsüz kalacağı için, bu durumun uzun vadede ilişkileri daha da germesi ve var olan iş birlikteliklerini zayıflatması olasıdır. Bu sebeple, bu senaryo Türkiye-AB ilişkilerine sürdürebilir bir gelecek sunmamaktadır.

B. İlişkilerin Kopması

Bu senaryo, Türkiye'nin kendisini muhtemel bir AB üyesi olarak görmeyi bıraktığı ve AB ile var olan tüm ilişkilerini kopardığı varsayımından hareket etmektedir. Bu senaryo kapsamında, başlangıcından beri dalgalı bir seyir izleyen Türkiye-AB ilişkilerinin tarafların birbirinden izole olmasıyla sonuçlandığı varsayılmaktadır. Bu durumda Türkiye, esnek entegrasyon da dahil olmak üzere tüm Avrupa entegrasyonundan kopmaktadır.

Bu senaryonun Türkiye'ye sağladığı avantajlar değerlendirildiğinde, Türkiye'yi Gümrük Birliği'nin asimetrik yapısından ve belirsiz bir üyelik sürecinden kurtaracağı düşünülmektedir. Fakat bu avantajların uzun vadede Türkiye açısından maliyetli bir dezavantaja dönüşmesi olasıdır. Bu durumun birinci nedeni, Türkiye'nin AB ile olan ticari ilişkileridir. Türkiye'nin AB ile ihracat değerleri son yıllarda dalgalı bir seyir izlemesine rağmen; AB, Türkiye'nin toplam ihracatı içindeki yüzde 40'ın üzerinde payıyla önemini korumaktadır⁶⁹. İhracat verilerinin dışında, AB ülkeleri Türkiye'ye giren uluslararası doğrudan yatırımlar açısından da önemlidir. Ticaret Bakanlığı tarafından yayımlanan veri setlerine göre, 2017 yılında Türkiye'ye gelen uluslararası doğrudan yatırımların 4.852 milyon doları AB ülkeleri kaynaklıdır ve bu oranla AB ülkeleri, Türkiye'ye giren toplam uluslararası

⁶⁹ AB ülkeleriyle olan ihracat değerlerinin ve bu ihracatın Türkiye'nin toplam ihracatı içindeki payına ilişkin veriler için bkz. Türkiye İstatistik Kurumu, "Dış Ticaret İstatistikleri", <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/menu.zul> Erişim Tarihi: Kasım 10, 2018.

doğrudan yatırımların yüzde 65.1'ini oluşturmaktadır⁷⁰. Benzer şekilde, AB ülkeleri, Türkiye'de faaliyette bulunan yabancı sermayeli firmalar hususunda da başı çekmektedir. 2017 yılı itibariyle, Türkiye'de faaliyette bulunan yabancı sermayeli 58.954 firmalardan 22.559'u AB merkezlidir⁷¹.

Tüm veriler ışığında, AB'nin Türkiye'nin dış ticaretindeki yerinin çok önemli olduğunu söylemek mümkündür. AB'nin Türkiye'nin ekonomisindeki bu yerinden dolayı, Türkiye'nin AB ile ilişkileri koparması durumunda bir refah kaybı yaşaması olasıdır. Nitekim bu konuda yapılan çalışmalar, bu görüşü desteklemektedir. Felbermayr ve diğerleri tarafından, Türkiye'nin AB ile Gümrük Birliği ilişkisini koparması ve bunun yerine AB ile STA yapması durumunda; Türkiye'nin GSYİH'sında yüzde 0.81 oranında bir azalmaya yol açacağı belirtilmiştir⁷². Benzer şekilde Aytuğ ve diğerleri, Türkiye ile AB arasında Gümrük Birliği ilişkisi olmadığı takdirde; AB'ye yapılan ihracatın yüzde 38 oranında ve kişi başına düşen gelirin yüzde 13 oranında daha az olacağını dile getirmişlerdir⁷³. Bu yüzden, Türkiye'nin AB ile var olan ilişkilerini koparması durumunda, refah kaybı yaşaması muhtemeldir.

Türkiye'nin AB ile ilişkilerini koparmasının Türkiye'ye muhtemel bir diğer maliyeti ise, Türkiye'nin demokratikleşmesi ve çağdaşlaşmasında en önemli çıpası olarak AB'yi kaybetmesidir. Türkiye'nin AB'ye üyelik süreci, Türkiye'nin demokratikleşmesine yönelik bir çıpa görevi görmektedir. Bu

⁷⁰ Ticaret Bakanlığı, "Uluslararası Doğrudan Yatırım İstatistikleri: Ülke Gruplarına Göre Uluslararası Doğrudan Yatırım", <https://eb.ticaret.gov.tr/portal/content/conn/UCM/path/Contribution%2520Folders/web/Yat%25C4%25B1r%25C4%25B1m/Uluslararası%25C4%25B1%2520Yat%25C4%25B1r%25C4%25B1mlar/03.Uluslararası%25C4%25B1%2520Do%25C4%259Frudan%2520Yat%25C4%25B1r%25C4%25B1m%2520%25C4%25B0statistikleri/Uluslararası%25C4%25B1%2520Do%25C4%259Frudan%2520Yat%25C4%25B1r%25C4%25B1m%2520%25C4%25B0statistikleri.xlsx%3Flve+%&cd=1&hl=tr&ct=clnk&gl=tr>, Erişim Tarihi: Kasım 5, 2018.

⁷¹ Ticaret Bakanlığı, "31.12.2017 Tarihi İtibariyle Türkiye'de Faaliyette Bulunan Yabancı Sermayeli Firmalar Listesi", <https://eb.ticaret.gov.tr/portal/content/conn/UCM/path/Contribution%20Folders/web/Yat%25C4%25B1r%25C4%25B1m/Uluslararası%25C4%25B1%20Yat%25C4%25B1r%25C4%25B1mlar/Uluslararası%25C4%25B1%20Do%25C4%259Frudan%20Yat%25C4%25B1r%25C4%25B1m%20B%20C3%20B0statistikleri.html> Erişim Tarihi: Kasım 5, 2018.

⁷² Gabriel Felbermayr vd., "EU-Turkish customs union: How to proceed", IFO Center for International Economics, July 2016, <https://voxeu.org/article/eu-turkish-customs-union-how-proceed>, Erişim Tarihi: Kasım 21, 2018.

⁷³ Hüseyin Aytuğ vd., "Twenty Years of the EU-Turkey Customs Union: A Synthetic Control Method Analysis", *Journal of Common Market Studies* 55, no 3 (2016): s.429.

anlamda Türkiye, AB'ye üyelik motivasyonu ile çok önemli reformlar gerçekleştirmiş⁷⁴. Ayrıca, asimetrik yapısına rağmen Türkiye'nin AB ile Gümrük Birliği ilişkisi, Türkiye'de daha çağdaş bir ekonominin kurumları oluşturulmasına fayda sağlamıştır. Bu bağlamda, Tüketicinin Korunması Kanunu, Fikri ve Sınai Mülkiyet Hakları ve Rekabetin Korunması Kanunu gibi önemli kanunlar kabul edilmiş ve Türk Patent Enstitüsü, Türk Akreditasyon Kurumu ve Rekabet Kurumu gibi kurumlar kurulmuştur. Bu reformlar Türkiye'ye kaliteli ve daha sofistike üretim açısından çok katkıda bulunmuştur ve aynı zamanda Türkiye'nin bu reformlar sayesinde geçirdiği deneyim ve öğrenme süreci, Türkiye'nin diğer ülke pazarlarına açılmasına da katkı sağlamıştır⁷⁵. Dolayısıyla, tüm olumsuzluklara rağmen Türkiye'nin AB'ye üyelik süreci, birçok farklı alanda Türkiye'nin çağdaşlaşması ve demokratikleşmesine itici bir güç oluşturmuştur. Bu yüzden, Türkiye'nin AB ile ilişkilerini sonlandırması, Türkiye'nin demokratik geleceği için kaygı verici olduğu düşünülmektedir.

Bu senaryo, AB açısından değerlendirildiğinde ise farklı avantaj ve dezavantajlar söz konusudur. Öncelikle, Türkiye'nin kendisini muhtemel bir AB üyesi olarak görmeyi bırakması ve ilişkilerini koparması ilk bakışta, AB'yi Türkiye'nin olası AB üyeliğinin getireceği tüm maliyetlerden (AB'nin sınırlarının genişlemesi güvenlik tehdidi kaygıları, AB kurumları, mekanizmalarını ve bütçesini Türkiye'nin domine etmesi riski, göç kaygısı, vb.) kurtarması açısından AB'ye olası bir avantaj olarak görülebilir. Fakat diğer bir taraftan bu senaryonun AB'ye getireceği ciddi olası maliyetler olduğu düşünülmektedir. Bunlardan ilki, Türkiye'nin AB ile ilişkilerini koparması durumunda, AB'yi tehdit eden birçok güvenlik sorununun artarak devam etmesidir. Türkiye'nin, Balkanlar, Kafkaslar ve Orta Doğu ile Orta Asya bölgeleri arasında kalan kendine has jeopolitik konumu ve bölgedeki ülkelerle olan ilişkisi; AB'nin güvenlik kaygılarıyla başa çıkmasına önemli bir katkı yapmıştır. Nitekim Türkiye-AB ilişkilerine son dönemde damga vuran Suriyeli mülteciler üzerinden varılan uzlaşma bunun somut bir örneğidir. Fakat Türkiye'nin AB'den üyelik beklentisinin ortadan kalması ve ilişkilerini koparmasıyla birlikte, bu senaryo kapsamında Türkiye'nin AB ile varılan Suriyeli mültecilere yönelik uzlaşmayı uygulamaması ve bu durumda AB'yi

⁷⁴ Bu reformlara, Türkiye'nin 2002-2006 yılları arasında dokuz reform paketiyle gerçekleştirmiş olduğu yasal değişiklikler örnek olarak verilebilir.

⁷⁵ Çiğdem Nas, (10.02.2018), "Eğrisi Doğrusu" (TV Programı). İstanbul: CNN Türk Televizyonu.

düzensiz göç konusunda yeni bir krizle karşı karşıya bırakması olasıdır. İlâveten, bu senaryo kapsamında AB-Türkiye ilişkilerinde önemli bir başlık olan Kıbrıs sorunun çözümsüz kalması ve Akdeniz'deki doğal kaynakların paylaşımı konusunda sorunlar yaşanması muhtemeldir. Dolayısıyla, AB'nin bölgedeki güvenilir bir ortağını yitirmesi ve bölge üzerindeki etkisinin kısıtlı kalması da bu senaryonun olasılıkları içindedir.

Ayrıca, Türkiye'nin AB ile ilişkileri kopmasının bir diğer maliyeti ise, AB'nin Türkiye gibi önemli bir pazarı kaybetmesidir. Eurostat, tarafından en son yayımlanan 2017 yılına ilişkin verilere göre, AB Türkiye'ye 84.490 milyar Euro'luk ihracat gerçekleştirmiştir ve bu oran, 2016 yılına göre kıyaslandığında yüzde 8,8 artış göstermiştir⁷⁶. Bu oranla, Türkiye AB'nin en büyük beşinci dış ticaret ortağı konumundadır. Bu nedenle, ilişkilerin kopması ticari açıdan maliyetlidir. Üstelik AB'nin yaşanmakta olan nüfusu ve düşüşe geçen rekabet gücü göze alındığında, bu durumun AB için olumsuz sonuçlar doğurması kaçınılmazdır. AB'nin geleceğine dair yayımlanan Beyaz Kitap'ta belirtildiği üzere; AB'nin nüfusunun dünya nüfusuna oranı ve AB'nin küresel GSYH'deki payı düşmektedir. Bu bağlamda, 2060 yılına gelindiğinde AB'nin nüfusunun dünya nüfusuna oranı, yüzde 2'lik bir düşüşle yüzde 4 olacağı tahmin edilmektedir⁷⁷. Benzer şekilde, AB'nin küresel GSYH'deki yüzde 22 olan payının, 2030 yılına gelindiğinde yüzde 20'nin altına düşeceği öngörülmektedir⁷⁸. AB'nin içinde bulunduğu bu koşullar dikkate alındığında, Türkiye ile ilişkilerin kopmasının AB'nin küresel rolünü de sınırlandırması olasıdır.

İlâveten, bu senaryo kapsamında AB ile ilişkilerinin sonlanması akabinde Türkiye'nin farklı ülkeler ya da ülke gruplarıyla kendine yeni alternatifler araması olasıdır. Bu bağlamda, Türkiye'nin Rusya Federasyonu ile daha fazla yakınlaşması beklenebilir. Özellikle, 2010 yılında Türkiye ve Rusya tarafından imzalanan antlaşma ile başlatılan "Akkuyu Nükleer Güç Santrali Projesi" başta olmak üzere; Türkiye-Rusya arasındaki savunma ve ticaret alanındaki diğer girişimler göze alınınca, bu ihtimal daha da güçlenmektedir. Dolayısıyla, bu senaryo kapsamında Türkiye'nin Rusya ile güvenlik, enerji ve ekonomik konularda stratejik ortaklıklarını derinleştirmesi

⁷⁶ The Statistical Office of the European Union, "Turkey-EU - international trade in goods statistics" http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Turkey-EU_international_trade_in_goods_statistics, Erişim tarihi: Kasım 22, 2018.

⁷⁷ European Commission, 2017, s.8.

⁷⁸ Ibid., s.9.

muhtemeldir. Bu bağlamda özellikle enerji açısından, Türkiye-Rusya işbirliğinin AB için kaygı verici bir gelişme olacağı düşünülmektedir. Çünkü Türkiye AB'nin enerji arzı çeşitliliğinin yönetilmesi açısından, AB için stratejik bir konumdadır. İklim Eylemi ve Enerjiden sorumlu AB Komisyonu üyesi Miguel Arias Canete, tarafından da belirtildiği üzere Rusya, AB'nin en önemli enerji tedarikçisi konumundadır ve enerji arzını çeşitlendirmek isteyen AB için Azerbaycan'ın enerji kaynaklarının Türkiye üzerinden Avrupa'ya ulaşmasında Birlik kilit bir öneme sahiptir⁷⁹. Bu amaçla, AB'nin "Güney Gaz Koridoru" projesinin önemli bir ayağını "Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (TANAP)" ile Türkiye oluşturmaktadır. Fakat ilişkilerin sonlanması ve Türkiye-Rusya ilişkilerinin derinleşmesi durumunda, AB'nin Türkiye üzerinden enerji arzını çeşitlendirme hedefinin sektöre uğraması muhtemeldir.

Bu senaryonun AB'ye olan son olası etkisiyse, ilişkilerin kopması durumunda AB'nin kimliğiyle ilgili tartışmaların daha da artmasıdır. Avrupa Birliği Antlaşması madde 2'de, AB'nin insan onuruna saygı, özgürlük, demokrasi, eşitlik, hukukun üstünlüğü ve azınlıklara hakları da dâhil olmak üzere insan haklarına saygı değerleri üzerine kurulu olduğu belirtilmiştir⁸⁰. AB'nin kurulu olduğu bu değerler ile ilgili dinsel öğelere atıfta bulunulmamıştır. Benzer şekilde, gerek AB'ye üyelik kriteri olan Kopenhag kriterleri (siyasi) ve APB'ye üyelik için Maastricht kriterleri (ekonomik) içerisinde dinsel öğeler geçmemektedir. Fakat Türkiye'nin AB üyeliği söz konusu olunca, Türkiye'nin dinsel ve kültürel farklılıkları, pek çok kez Avrupalı liderler tarafından dile getirilmiştir⁸¹. Gerek antlaşmalarda ve AB'ye giriş kriterinde yer almayan aynı dine sahip olma durumunun sürekli bir tartışma konusu oluşu, gerekse Türkiye'nin AB yolunda karşılaşmış olduğu çifte standartlar; Türkiye'de zaman zaman AB'nin, çok kültürlükten uzak kapalı bir *Hristiyan Kulübü* olarak nitelendirilmesine sebep olmuştur⁸². Bu

⁷⁹ Miguel A. Canate, "Speech by Commissioner Miguel Arias Canete at the 4th EU Energy Summit", http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-18-3242_en.htm, April 12, 2018, Erişim Tarihi: Kasım 22, 2018.

⁸⁰ Consolidated Version of the Treaty on the Functioning of the European Union, **Official Journal of the European Union**, C 326/01 of 26 October 2012.

⁸¹ Örneğin son yıllarda; Fransa'da Marine Le Pen, Hollanda'da Geert Wilders ve Birleşik Krallık'ta Nigel Farage başta olmak üzere Brexit kampanyasını destekleyen diğer liderler tarafından Türkiye karşıtı söylem ön plana çıkmıştır.

⁸² Elizabeth Shakman Hurd, "Negotiating Europe: the politics of religion and the prospects for Turkish accession", **Review of International Studies** 32, no 3 (2006): ss. 401-418.

nedenle, ilişkilerin sonlaması halinde, AB'nin bir *Hristiyan Kulübü* olduğuna yönelik algının yükselişe geçmesi muhtemeldir.

Sonuç olarak, bu senaryonun her iki tarafa olan etkileri değerlendirildiğinde, bu senaryonun taraflara fırsattan çok maliyet getirdiği görülmektedir. Tarafların birçok farklı alandaki işbirliği, tarafların ilişkilerini sonlandırmasını maliyetli bir hale getirmektedir. Ayrıca, tarafların ilişkilerini sonlandırması durumunda yönelecekleri yeni alternatiflerin mevcut ikili ilişkilerine ne derecede ikamesi olacağı da tartışmalıdır. Bu sebeple, bu senaryonun diğer senaryolara kıyasla en maliyetli senaryo olduğu düşünülmektedir.

C. Ticaret Ortaklığı

Ticaret Ortaklığı senaryosu, Türkiye'nin üyelik hedefini koruyarak, ticaret başta olmak üzere AB ile birlikte çalışmanın her iki tarafa da kazanç sağlayacağı alanlarda işbirliklerinin kapsamının genişletilmesini ve derinleştirilmesini hedeflemektedir. Bu kapsamda, belirli bir alanda birlikte çalışmanın taraflara sağladığı kazancın, zamanla diğer alanlarda işbirliği oluşturmak için bir ivme yaratması beklenmektedir. Entegrasyonun sektör bazlı olarak bir nevi zamana yayılarak gerçekleşecek olması nedeniyle, bu senaryo Karakaş'ın Türkiye'nin AB yapılarına aşamalı olarak yaklaşımını öngördüğü *Aşamalı Entegrasyon* modeli ile benzerlik taşımaktadır⁸³. Aynı zamanda, bu senaryo Türkiye'nin AB'ye katılım sürecinin canlandırılması amacıyla Türkiye ve AB arasında 2012 yılında başlatılan 'Pozitif Gündem' sürecinden bağımsız değerlendirilmemelidir. Pozitif Gündem kapsamında taraflar arasında iş birliğinin derinleştirileceği öncelikli alanlar: AB mevzuatına uyum, siyasi reformlar, temel haklar, vize, göç, ticaret, enerji, terörle mücadele ve dış politika diyalogu olarak belirlenmiştir⁸⁴. Adı geçen alanlarda üyelik olmadan ilişkilerin derinleştirilmesi yönündeki hedefler, Türkiye'nin AB üyeliğinin bir ikamesi olarak görülmemektedir. Pozitif Gündem'e benzer şekilde, bu senaryo da Türkiye'nin AB üyeliğinin bir ikamesi değildir. Dolayısıyla, bu senaryo Türkiye'nin üyelik hedefinden

⁸³ Cemal Karakaş, "EU-Turkey: Integration without Full Membership or Membership without Full Integration? A Conceptual Framework for Accession Alternatives" *Journal of Common Market Studies* 51, no 6 (2013): s.1069.

⁸⁴ European Commission, "Positive EU-Turkey Agenda Launched in Ankara", http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-12-359_en.htm, Erişim Tarihi: Kasım 22, 2018.

bağımsız ya da Türkiye'nin üyelik hedefinin ikamesi olarak görülmemeli ve *İmtiyazlı Ortaklık* gibi üyelik hedefi içermeyen modellerle karıştırılmamalıdır. Her ne kadar, Pozitif Gündem süreci gerek tarafların birbirleriyle olan sorunları gerekse kendi iç problemlerinden dolayı kesintiye uğrasa da; AB'nin kendi içinde daha esnek bir yapıya doğru geçirmekte olduğu dönüşüm sürecinin olumlu bir etki yaratacağı düşünülmektedir. Farklı bir ifadeyle, AB'nin esnek entegrasyon yolundaki evrimi Türkiye'ye AB yolunda daha fazla fırsat sunabilir⁸⁵. Bu doğrultuda, Türkiye-AB ilişkileri esnek entegrasyon çerçevesinde yeniden inşa edilebilir.

Bu bağlamda, İngiltere'nin Brexit kararı sonucunda AB ile kuracağı ilişki biçiminin bu senaryo için önemli bir örnek teşkil edeceği düşünülmektedir. Her ne kadar, İngiltere AB'den ayrılan, Türkiye ise AB'ye üye olmak isteyen bir ülke olsa da ve Brexit kavramsal olarak esnek entegrasyondan ziyade "esnek parçalanma"⁸⁶ olarak değerlendirilse de; Brexit'in, AB'nin aday ülkeler ve üçüncü ülkeler ile ilişki şeklini etkileyeceği düşünülmektedir. Nitekim dönemin Almanya Dışişleri Bakanı Sigmar Gabriel de, İngiltere ile AB arasında 'akıllı' bir Brexit anlaşmasının, AB'nin Türkiye ve Ukrayna da dâhil olmak üzere diğer ülkelerle ilişkilerini nasıl yöneteceğine dair bir taslak olabileceğini belirtmiştir⁸⁷. Dolayısıyla Türkiye Brexit sonucunu, AB ile karşılıklı çıkar ve işbirliğine dayalı yeni bir ilişki modeli geliştirmesinin bir alternatifi olarak değerlendirebilir⁸⁸.

Bu kapsamda bu senaryo, taraflar açısından değerlendirildiğinde öne çıkan ilk unsur ticari ilişkilerin derinleştirilmesidir. Bilindiği üzere, Türkiye-AB arasındaki ticari ilişkilerin temelini oluşturan Gümrük Birliği; işleyişi ve kapsamı açısından çağın şartlarına uyum sağlamada yetersiz kalmaktadır. 2014 yılında Dünya Bankası tarafından yayımlanan "Türkiye-AB Gümrük Birliği Değerlendirmesi" başlıklı raporda; küresel ticaret ortamının değişen dinamikleri, AB'nin ticaret politikasındaki değişimler, Gümrük Birliği'nin

⁸⁵ Meltem Müftüler-Baç, "The Future of Europe, Differentiated Integration and Turkey's Role", **Global Turkey in Europe**, Commentary 9, 2013 s.3.

⁸⁶ Frank Schimmelfennig, "Brexit: differentiated disintegration in the European Union", **Journal of European Public Policy** 25, no 8(2018): s. 1156.

⁸⁷ Olaf Storbeck, "Berlin sees 'smart' Brexit deal as model for Turkey", *Financial Times*, Aralık 26, 2017.

⁸⁸ Rıdvan Karluk, "Avrupa Birliği'nin Alternatifi Avrasya Ekonomik Birliği Olamaz", **4th SCF International Conference Proceedings Book**, Nisan 26-28, 2018, Nevşehir, s. 4.

asimetrik yapısı, müzakere sürecindeki tıkanıklık ve STA sorunu nedeniyle Türkiye-AB Gümrük Birliği'nin, her geçen gün giderek daha az donanımlı bir hale geldiği belirtilmiştir⁸⁹. 18 Mart mutabakatı ile gelişen Türkiye-AB ilişkilerindeki ivme akabinde Dünya Bankası raporundan sonra Komisyon da, Gümrük Birliği'nin Türkiye'ye sağlamış olduğu faydalarda aşınma yarattığına dikkat çekmiş ve 2015 yılı itibarıyla Türkiye-AB Gümrük Birliği'nin güncellenmesi amacıyla çalışmalara başlamıştır⁹⁰.

Bu amaçla, Türkiye-AB Gümrük Birliği'nin güncellenmesine yönelik, AB ve Türkiye tarafından müzakerelerin çerçevesi şu şekilde belirlenmiştir:⁹¹ Gümrük Birliği'nin kapsamının tarım, hizmet ve kamu alımları gibi yeni alanlara genişletilmesi; işleyen bir anlaşmazlıkların halli mekanizmasının kurulması; Türkiye'nin karar alma ya da danışma sürecine etkin katılımı; Türkiye'nin, AB ile üçüncü ülkeler arasında imzalanan STA'lardan eşzamanlı olarak yararlanmasının sağlanması ve karayolu kotaları sorununun giderilmesidir. Fakat Türkiye-AB ilişkilerine ivme kazandıracak bu güncelleme, tarafların aralarında artan siyasi gerilim nedeniyle kesintiye uğramıştır. Komisyon, 21 Aralık 2016 tarihinde Türkiye ile Gümrük Birliği'nin güncellenmesine yönelik müzakerelere başlamak için Konsey'den yetki talebinde bulunmasına rağmen; Konsey, henüz bu yetkiyi vermemiştir. Özellikle bu konuda, AB'nin motoru niteliğindeki Almanya'nın, Türkiye'deki siyasi gelişmeleri sebep göstererek Türkiye-AB Gümrük Birliği'nin güncellenmesine devam edilmeyeceği yönündeki açıklanmasının etkili olduğu düşünülmektedir⁹².

Bu senaryo kapsamında, tarafların ilişkileri derinleştirme yönünde karşılıklı adımlar varsayıldığı için Gümrük Birliği güncellenmesinin tamamlanması olasıdır. Bu konuda yapılan etki analizleri, Türkiye-AB Gümrük Birliği'nin güncellenmesinin her iki tarafa da kazanç sağlayacağını

⁸⁹ World Bank, "Evaluation of the EU-Turkey Customs Union", Report No. 85830-TR, March 28, 2014, <http://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/document/eca/turkey/tr-eu-customs-union-eng.pdf>, Erişim Tarihi: Kasım 22, 2018.

⁹⁰ European Commission, "Enhancement of EU-Turkey bilateral trade relations and modernisation of the EU-Turkey Customs Union", http://ec.europa.eu/smart-regulation/roadmaps/docs/2015_trade_035_turkey_en.pdf, Erişim Tarihi: Kasım 20, 2018.

⁹¹ Ticaret Bakanlığı, "Report of the SWOG on the Update of the EU-Turkey Customs", Union and Trade Relations, <https://www.ticaret.gov.tr/portal/content/conn/UCM/path//web/D20Raporu.pdf?lve>, Erişim Tarihi: Kasım 20, 2018.

⁹² Celal Özcan, "Merkel: Türkiye ile Gümrük Birliği'ni güncellemeyeceğiz", *Hürriyet*, Ağustos 16, 2017.

ortaya koymaktadır. Avrupa Komisyonu ve Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı tarafından Türkiye-AB Gümrük Birliği'nin güncellenmesinin olası etkilerine yönelik yapılan etki analizi sonuçları ve Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1: Türkiye-AB Gümrük Birliği'nin Güncellenmesine Yönelik Etki Analizleri

Senaryolar	Türkiye-AB Gümrük Birliği'nin Güncellenmesi		Türkiye-AB Gümrük Birliği'nin bir STA'ya Dönüştürülmesi	
	Türkiye'ye Etkisi	AB'ye Etkisi	Türkiye'ye Etkisi	AB'ye Etkisi
Avrupa Komisyonu ⁹³	GSYİH'da % 1.44 oranında artış ve 4,9 milyar Euro ihracat artışı	GSYİH'da % 0.01 oranında artış ve 27,1 milyar Euro ihracat artışı	GSYİH'da % 0.26 oranında azalma ve 4,3 milyar Euro ihracat kaybı	GSYİH'da % 0.01 oranında azalma ve 7,9 milyar Euro ihracat artışı
Ticaret Bakanlığı ⁹⁴	*GSYİH'da % 1.90 oranında artış ve AB'ye olan ihracatta %24'lük bir artış	-	GSYİH'da % 0.4 oranında azalma ve AB'ye olan ihracatta %16'lık düşüş	-

Kaynak: belirtilen kaynaklar temel alınarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Hem AB hem de Türkiye tarafından yapılan etki analizleri, genel olarak değerlendirildiğinde görülmektedir ki, Türkiye-AB Gümrük Birliği'nin güncellenmesi her iki taraf içinde bir kazan-kazan durumudur. Dolayısıyla, bu senaryo çerçevesinde Gümrük Birliği'nin güncellenmesinin her iki tarafın ekonomilerine olumlu katkı yapması öngörülmektedir.

Bu senaryo Türkiye özelinde değerlendirildiğinde, Türkiye-AB Gümrük Birliği'nin güncellenmesiyle, Türkiye'nin ekonomik kazanımlarının AB

⁹³ European Commission, "Impact Assessment EU-Turkey CU Modernisation", http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2017/january/tradoc_155238.pdf, Erişim Tarihi: Kasım 21, 2018.

⁹⁴ Ticaret Bakanlığı, "Gümrük Birliği'nin Güncellenmesi Etki Analizi Çalışması", <https://www.ticaret.gov.tr/portal/content/%9Fkiler/Avrupa%20Birli%C4%9Fi/ekler/Etki%20Analizidirisi.pdf?lv>, Erişim Tarihi: Kasım 21, 2018.

kıyasla önemli oranda artacağı ve Türkiye'nin Gümrük Birliği'nin asimetrik yapısı yüzünden katlanmak zorunda olduğu maliyetlerin azalacağı öngörülmektedir. Ayrıca Gümrük Birliği kapsamının, tarım, kamu alımları ve hizmet sektörü gibi yeni alanlara genişlemesiyle birlikte; Türkiye'nin AB müktesebatına uyumlu olarak gerçekleştireceği reformların, AB katılım müzakerelerinde ilgili konuya ilişkin fasıllarda ilerleme sağlaması ve üyelik müzakerelerine ivme kazandırması yönünde olumlu katkı yapacağı düşünülmektedir. Diğer bir taraftan, Türkiye'nin AB ile ticari ilişkilerini derinleştirmeye yönelik gerçekleştireceği reformlar, AB'nin Türkiye'nin üzerinde demokratikleşme ve çağdaşlaşma çıpası olarak rol oynamaya devam edeceği anlamına da gelmektedir. Bu anlamda, bu senaryo Türkiye'nin demokratik ve çağdaş geleceği için önemlidir.

Halihazırda Türkiye; adalet ve iç işleri, dış ve güvenlik politikaları, ekonomik entegrasyon ve enerji alanlarında AB müktesebatını kısmen uygulamaktadır⁹⁶. Bu senaryo çerçevesinde gelişen ticari ilişkilerin yarattığı ivmeyle, var olan bu işbirliklerinin güçlendirilmesi muhtemeldir. Bu kapsamda, göç, güvenlik ve enerji gibi her iki taraf içinde önemli alanlarda işbirliğinin güçlenmesi beklenmektedir. Göç konusundaki işbirliğinin sağlamlaştırılmasıyla; geri kabul, sınır güvenliği, terörle mücadele konusunda işbirliğinin derinleşmesi ve Türk vatandaşlarına vize serbestisi sağlanması olasıdır. Enerji konusunda, her ne kadar GKRRK tarafından enerji faslı siyasi blokaja tabi olsa da, TANAP çerçevesinde AB ile enerji işbirliğinin önem kazanması ve Türkiye'nin enerji alanında AB müktesebatına kısmen de olsa uyum sağlaması muhtemeldir.

Tüm bunların paralelinde, bu senaryo AB açısından değerlendirildiğinde, bu senaryonun AB'ye de fırsatlar sunduğu düşünülmektedir. Türkiye ile ticari ilişkilerin geliştirilmesi AB'nin ekonomisine olumlu katkı yapacağı öngörülmektedir. Diğer bir taraftan, ekonomik ilişkilerin istikrar kazanmasıyla, göç, güvenlik ve enerji gibi her iki taraf içinde önemli alanlarda işbirliğinin geliştirilmesi beklenmekte ve bu durumda AB için bir kazanım olduğu düşünülmektedir. Bu senaryo kapsamında gelişen ticari ilişkilerin, taraflar arasındaki gerilimi azaltması beklendiği için AB'nin son yıllardaki en büyük endişelerinden biri olan göç konusunda var olan işbirliğinin daha sağlam bir zemine oturması muhtemeldir.

⁹⁶ Müftüler-Baç, 2017.

Enerji konusunda, ilişkilerin kopması senaryosunda açıklandığı üzere, AB için enerji arzı güvenliği ve enerji arzının çeşitliliği çok önemli bir konudur. Bu konu, 2014 yılında Komisyon tarafından açıklanan “Avrupa Enerji Güvenliği Strateji” belgesinde yer almaktadır. Aynı zamanda, AB’nin 2030 Enerji ve İklim Strateji hedeflerine ulaşması için Komisyon enerji arzı güvenliği ve enerji arzının çeşitliliğinin sağlanmasını önermektedir⁹⁷. Bu bağlamda, Türkiye hâlihazırda sınır ötesi elektrik ticareti ve 2020’de faaliyete geçmesi planlanan doğal gaz boru hatları ile AB’nin enerji stratejilerinin uygulanması için kritik bir öneme sahiptir⁹⁸. Bu senaryo kapsamında, Türkiye ile ticari ilişkilerde yakalanan ivmenin, enerji alanına da olumlu etki edeceği, AB’nin enerji arzını çeşitlendirme ve enerji arzının güvenilirliğini sağlama hedeflerine ulaşmasına yardımcı olacağı düşünülmektedir. Bu anlamda, AB’nin Güney Gaz Koridoru projesinin önemli bir parçası olan, Türkiye’nin transit ülke konumunda olduğu TANAP çerçevesindeki işbirliği AB için daha da önem kazanmaktadır.

Diğer taraftan, ticaret başta olmak üzere göç, güvenlik ve enerji alanında Türkiye ile ilişkilerin daha istikrarlı bir hale gelmesi, Türkiye’nin AB hakkındaki olumsuz algılarını yumuşatması olasıdır. Başka bir ifadeyle, Türkiye ile ilişkilerinde AB’nin dışlayıcı bir tutum yerine daha bütüncül ve işlevsel bir tutum izlemesinin, AB’nin Türkiye nezdinde güvenilirliğini ve Türkiye üzerindeki normatif gücünü arttırması, bu senaryonun AB üzerindeki diğer bir yansımasıdır. Bu gelişmeye paralel olarak, Türkiye ile birçok alanda derin işbirliğinin, AB’nin komşu ülkeler başta olmak üzere bölge üzerindeki rolünü ve etkinliğini arttırmasına katkı sağlaması muhtemeldir.

Sonuç olarak, bu senaryoda taraflar arasında işlevsel bir ilişki söz konusudur. Ticaret başta olmak üzere göç, güvenlik ve enerji alanında işbirliklerinin kapsamının genişletilmesi ve derinleştirilmesi her iki tarafa da fırsatlar sunmaktadır. Bu durumda, Türkiye-AB ilişkilerini yeniden canlandırıp istikrar kazandırmasına yardımcı olacağı düşünülmektedir. Ayrıca, Türkiye’yi AB üyeliği yolundaki belirsiz bir bekleyiş, çıkmaz ve asimetrik etkilerden kurtarması; AB’yi ise, kilit alanlarda işbirliğinin tam üyeliğe giden yolda az maliyet içermesi nedeniyle her iki taraf içinde kabul edilebilir bir senaryo olarak düşünülmektedir.

⁹⁷ European Commission, “A Policy Framework for Climate and Energy in the Period from 2020 to 2030. <https://ec.europa.eu/energy/en/topics/energy-strategy-and-energy-union/2030-energy-strategy>”, Erişim Tarihi: Kasım 1, 2018.

⁹⁸ Meltem Müftüleri-Baç, 2017, s. 430.

Sonuç

AB'nin içindeki çoklu krizler, AB'yi geleceğe dair yeni arayışlara yöneltmiştir. Bu amaçla AB, 2017 yılında Komisyon'un yayımlanmış olduğu Beyaz Kitap'ta AB'nin geleceğe dair beş senaryo ortaya koymuştur. Fakat bu senaryolar değerlendirildiğinde, birçoğunun AB'ye bir gelecek vaat etmediği görülmektedir.

Senaryolar kıyaslandığında çok vitesli Avrupa niteliğinde olan gönüllü koalisyonları; AB'nin içinde bulunduğu koşullar gereği en gerçekçi senaryo olarak öne çıkmaktadır. *Gönüllü Koalisyonları* senaryosu, çok vitesli Avrupa niteliğinde daha fazla alanda derinleşmek ve bütünleşmek isteyen ülkelere ilerleme imkânı tanımaktadır. Bu kapsamda, istekli ve yetkin ülkeler seçilen alanlarda diğer üye ülkelerin katılımı beklenmeden daha yakın işbirliği yapabildiği öngörülmektedir. Bu açıdan bu senaryo, üye devletler arasındaki artan bölünmeyi ve AB'nin heterojen yapısını dikkate alan tek senaryodur. Nitekim AB'nin geleceğine dair tartışmaların bu senaryo üzerinden sürdürülmesi, AB entegrasyonunun itici güçleri olan Almanya'nın ve Fransa'nın bu senaryoyu desteklemesi, Roma Deklarasyonu'nda verilen mesajlar ve AB vatandaşların mevcut görüşünün çok vitesli Avrupa yönünde değişmesi, AB'nin geleceğinde *Gönüllü Koalisyonları* fikrini güçlendirmektedir.

Bu makale, bu görüşe katılmakla birlikte AB'nin geleceğinde tek bir esnek entegrasyon modeli yerine farklı esnek entegrasyon modellerini pragmatik bir şekilde uygulayan bir yapıya evrileceğini öngörmektedir. Çünkü; üye devletlerin sahip olduğu heterojen yapı, esnek entegrasyon modellerinin niteliği, AB'nin bu modelleri uygulamadaki geçmiş tecrübesi ve bunların hepsiyle bağlantılı olarak AB'nin nihai siyasi yapısının ne olacağına dair bir uzlaşma olmaması AB'nin geleceğinde, tek bir modele bağlı kalmak yerine farklı esnek entegrasyon modellerini pragmatik bir biçimde uygulayarak karma bir esneklik içinde olacağı düşünülmektedir. Bu açıdan, bu makale Türkiye-AB ilişkilerinin geleceğine dair önemli sonuçları da barındırmaktadır. Bu kapsamda, senaryo analiz yöntemi kullanılmıştır. Bunun başlıca sebebi, Türkiye-AB ilişkileri birden fazla değişken içeren karmaşık yapısının Türkiye-AB ilişkilerinin gelecekteki formu hakkında tahmin yürütülmesini zorlaştırmasıdır. Bu nedenle, ilişkilerin geleceğine dair tüm olasılıkların detaylı bir şekilde analiz edilmesi önemlidir.

Muhtemel senaryolar, Türkiye-AB ilişkilerin mevcut durumu ve AB'nin esnek entegrasyon temelli dönüşüm süreci göze alınarak değerlendirilmiştir. Türkiye, AB ile ilişkilerinde mevcut durumunu koruduğu takdirde AB'nin

esnek entegrasyon temelli değişimine tepkisiz kaldığı; ilişkilerini sonlandırdığı taktirde, Türkiye'nin esnek entegrasyon da dahil olmak üzere tüm Avrupa entegrasyonundan koptuğu görülmüştür. Buna karşın, Türkiye AB ile tam üyelik hedefinin gerçekleşmesi beklenmeden ancak tam üyelik hedefinin korunduğu bir ortaklık tahsis etmesi durumunda, Türkiye'nin esnek entegrasyon çerçevesinde ilişkilerini canlandırmasının mümkün olduğu görülmüştür.

Bu senaryolar temelinde geleceğe yönelik bazı çıkarımlar yapmak mümkündür. Öncelikle, AB 2021-2027 dönemi çok yıllık mali çerçeve taslağı ve AB ile yaşanan siyasi krizler dikkate alındığında, Türkiye'nin AB üyeliğinin yakın gelecekte gerçekleşmesi mümkün değildir. Dolayısıyla, yakın gelecekte *Mevcut Durumun Korunması* senaryosunun gerçekleşmesi olasıdır. Fakat aksi yönde bir adım atılmadığı sürece, *Mevcut Durumun Korunması* senaryosu *İlişkilerin Kopması* senaryosuna evrilmesi muhtemeldir. Fakat unutulmamalıdır ki, ilişkilerin sonlanması ya da daha teknik düzeye indirilmesi her şeyden öncelikli olarak Türkiye'nin demokratik ve çağdaş geleceği için büyük bir tehdittir. Dolayısıyla, Türkiye'nin hedefler koyarak reform yapması ve mevcut kazanımlarında geriye gitmemesi önemlidir. Bütün senaryolarda değinildiği üzere; AB'nin inanılabilirliği, güvenilirliği, göç ve güvenlik kaygıları açısından Türkiye'ye karşı, bütüncül ve yapıcı bir yaklaşım içinde olması büyük önem teşkil etmektedir. Bu yüzden, tarafların her iki tarafa da fırsat sağlayan bir çözümden yana olması gerekmektedir. Her ne kadar, mevcut konjonktür çerçevesinde gerek Türkiye'nin gerek AB'nin bu yönde bir tavır izlemesinin zor olacağı düşünülse de; AB'nin kendi içinde daha esnek bir yapıya doğru dönüşmekte olması ve Brexit sonrası İngiltere-AB arasında kurulacak yeni ilişki formu bu durumu uzun vadede değiştirebilir. Bununla bağlantılı olarak, Türkiye ve AB ilişkileri *Ticaret Ortaklığı* senaryosu doğrultusunda ilerleyebilir. Bu açıdan, Türkiye-AB ilişkilerinin geleceğinin nasıl bir formda olacağı; AB'nin gelecekte nasıl bir yapıya evrileceğiyle doğrudan ilgilidir.

Sonuç olarak; daha esnek bir AB, Türkiye'nin AB'ye eklenmesi için yeni bir kapı açabilir. Fakat Türkiye'nin reform yapma yönünde motivasyonunun kesintiye uğramaması ve demokratik geleceğinin garantiye alınması açısından Türkiye'nin tam üyelik hedefinin korunması ve Türkiye'ye karşı ayrıcalıklı bir tutum içerisinde olunmaması önem taşımaktadır. Başka bir ifadeyle, *Ticaret Ortaklığı* senaryosu tam üyeliğin ikamesi olmamalı ve esnek entegrasyonun genişlemeye getireceği faydalar diğer tüm aday ülkeler için geçerli olmalıdır.

Kaynakça

- Akman Sait, “the European Union’s Trade Strategy and its Reflections on Turkey: an Evaluation from the Perspective of Free Trade Agreements”, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 12, no 2 (2010): 17-45.
- Akşemsettinoglu Gökhan, “Avrupa Bütünleşme Projesinin ve Genişleme Sürecinin Değişen Dinamikleri”, Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi, 10, no 1 (2011): 1-18.
- Andersen Svein ve Sitter Nick, “Differentiated Integration: What is it and How Much Can the EU Accommodate? ”, Journal of European Integration, 28, no 4 (2006): 313-330.
- Avbelj Matej, “What Future for the European Union”, Center for Global Constitutionalism, Discussion Paper SP IV 2017-802, <https://bibliothek.wzb.eu/pdf/2017/iv17-802.pdf>, (20.11.2018).
- Aytuğ Hüseyin, Kütük Merve, Oduncu Arif, ve Togan Subidey, “Twenty Years of the EU-Turkey Customs Union: A Synthetic Control Method Analysis”, Journal of Common Market Studies, 55, no 3 (2016): 419-431.
- Beşgür Elif Cemre, Euro Krizi, Avrupa Birliği’nin Geleceğinde Türkiye’nin Yeri ve Muhtemel Senaryolar: Esnek Entegrasyon Bir Çözüm Olabilir mi?, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Briançon Pierre, “Macron’s big speech on Europe’s future”, Politico, Eylül 26, 2017.
- Canate A. Miguel, “Speech by Commissioner Miguel Arias Canete at the 4th EU Energy Summit”, (12.04.2018), http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-18-3242_en.htm, (22.11.2018).
- Congressional Research Service, “The European Union: Ongoing Challenges and Future Prospects”, 2018, , <https://fas.org/sgp/crs/row/R44249.pdf>, (20.04.2019).
- Consolidated Version of the Treaty on the Functioning of the European Union, Official Journal of the European Union, C 326/01 of 26 October 2012.
- Council of the European Union, “2770th Council Meeting General Affairs and External Relations”,(11.12.2006), http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/gena/92122.pdf,(21.11. 2018).
- Council of the European Union, “The Rome Declaration”, (25.03.2017), <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2017/03/25/rome-declaration/pdf>, (07.11.2018).
- Dağdemir Uçkan Elif, “Avrupa Birliği’nin Bütünleşme Sürecinde Esneklik Kavramı: Amsterdam Antlaşması Çerçevesinde Değerlendirme”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi 56, no 2 (2001): 21-41.

- Dewatripont Mathias, Giavazzi Francesco, Harden Jürgen, Hagen Ian, Persson Torsten, Roland Gerard, Sapir Andre ve Guido Tabellini, Flexible Integration: Towards a More Effective and Democratic Europe. London: Centre for Economic Policy Research, 1995.
- Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, “Katılım Müzakerelerinde Mevcut Durum”, <https://www.ab.gov.tr/65.html>, Erişim Tarihi: Aralık 26, 2018.
- European Commission, “A Credible Enlargement Perspective for and Enhanced EU Engagement with the Western Balkans”, (06.02.2018), https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/communication-credible-enlargement-perspective-western-balkans_en.pdf, (19.11.2018).
- European Commission, “A Modern Budget for a Union that Protects, Empowers and Defends The Multiannual Financial Framework for 2021-2027”, (02.05.2018), https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/communication-modern-budget-may_2018_en.pdf, (19.11.2018).
- European Commission, “A Policy Framework for Climate and Energy in the Period from 2020 to 2030”, <https://ec.europa.eu/energy/en/topics/energy-strategy-and-energy-union/2030-energy-strategy>”, (01.11.2018).
- European Commission, “Enhancement of EU-Turkey bilateral trade relations and modernisation of the EU-Turkey Customs Union”, August 2015, http://ec.europa.eu/smart-regulation/roadmaps/docs/2015_trade_035_turkey_en.pdf, (20.11.2018).
- European Commission, Glossary The reform of the European Union in 150 Definitions, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1997.
- European Commission, “Impact Assessment EU-Turkey CU Modernisation”, (12.12.2016), http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2017/january/tradoc_155238.pdf, (21.11.2018).
- European Commission, “Positive EU-Turkey Agenda Launched in Ankara”, (12.05.2012), http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-12-359_en.htm, (22.11.2018).
- European Commission, “Remarks by President Juncker following the EU-Turkey Leader’s Meeting in Varna, Bulgaria”, (26.03.2018), http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-18-2607_en.htm, (19.11.2018).
- European Commission, “White Paper on the Future of Europe”, (01.03.2017), https://ec.europa.eu/commission/sites/betapolitical/files/white_paper_on_the_future_of_europe_en.pdf, (20.11.2018).

- European Parliament, “European Elections Results”, <http://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/elections-press-kit/0/european-elections-results>, (29.08.2019).
- European Parliament, “Resolution of 6 July 2017 on the 2016 Commission Annual Progress Report”, [http://www.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?lang=en&reference=2_016/2308\(INI\)](http://www.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?lang=en&reference=2_016/2308(INI)), (19.04.2019).
- European Parliament, “Resolution of 13 March 2019 on the 2018 Commission Report on Turkey”, http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2019-0200_EN.html, (19.04.2019).
- European Parliament, “Resolution of 24 November 2016 on EU-Turkey Relations”, [http://www.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?lang=en&reference=2016/2993\(RSP\)](http://www.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?lang=en&reference=2016/2993(RSP)), (19.04.2019).
- European Parliament, “Two years until the 2019 European elections”, April 2017, http://www.europarl.europa.eu/pdf/eurobarometre/2017/2019ee/two_years_until_ee2019_synthesis_en.pdf, (25.11.2018).
- Eylemer Sedef, “Revisiting the Debates on a Model of Integration for Post-Crisis Europe: Towards A Political Union or Just More Differentiation”, *Perceptions Journal of International Affairs*, 20, no 4 (2015): 11-36.
- Felbermayr Gabriel, Aichele Rahel ve Yalcin Erdal, “EU-Turkish customs union: How to proceed”, IFO Center for International Economics, July 2016, <https://voxeu.org/article/eu-turkish-customs-union-how-proceed>, (30.07.2018).
- Fossum John Eric, “Democracy and Differentiation in Europe”, *Journal of European Public Policy*, 22, no 6 (2015): 799-815.
- Junge Kerstin, “Differentiated Integration” in *European Union Politics*, ed. Michelle Cini, (New York: Oxford University Press), ss. 391-405.
- Holzinger Katharina ve Schimmelfennig Frank, “Differentiated Integration in the European Union: Many Concepts, Sparse Theory, Few Data”, *Journal of European Public Policy*, 19, no 2 (2012): 293-305.
- Hurd Elizabeth Shakman, “Negotiating Europe: the politics of religion and the prospects for Turkish accession”, *Review of International Studies*, 32, no 3 (2006): 401-418.
- Karakaş Cemal, “EU-Turkey: Integration without Full Membership or Membership without Full Integration? A Conceptual Framework for Accession Alternatives” *Journal of Common Market Studies*, 51, no 6 (2013): 1057-1073.
- Karluk Rıdvan, “Avrupa Birliği’nin Alternatifi Avrasya Ekonomik Birliği Olamaz”, 4th SCF International Conference Proceedings Book, Nisan 26-28, 2018, Nevşehir.

- Kıncal Ali ve Utkulu Utku, "The Political Economy of the Mega-Regional Trade Agreements and the Future of the Global Trading System". In *Critical Debates in Social Sciences* edited by Bedriye Tunçsiper ve Ferhan Sayın (London: Frontpage, 2018), 320-342.
- Koeing Nicole, "A differentiated view of differentiated integration", Jacques Delors Institut Berlin, Policy Paper 140, https://www.delorsinstitut.de/2015/wpcontent/uploads/2015/07/20150723_DifferentiatedIntegration_JDIB_Nicole-Koenig.pdf, (20.04.2019).
- Koronakis Alexandros, "The Future of Europe: Reflections on the White Paper", *World Affairs*, March 6, 2017.
- Krotz Ulrich ve Schild Joachim, "Back to the future? Franco-German bilateralism in Europe's post-Brexit union", *Journal of European Public Policy*, 25, no 8 (2018):1174-1193.
- Kutlay Mustafa, *Türkiye-AB İlişkilerinin Değişen Seyri ve Gümrük Birliği'ni Yeniden Düşünmek*, Ankara: Usak Yayınları, 2011.
- Leuffen Dirk, Rittberger Berthold ve Schimmelfennig Frank, *Differentiated Integration: Explaining Variation in the European Union*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013.
- Müftüler Baç Meltem, "The Future of Europe, Differentiated Integration and Turkey's Role", *Global Turkey in Europe*, Commentary 9, 2013.
- Müftüler Baç Meltem, "Turkey's future with the European Union: an alternative model of differentiated integration", *Turkish Studies*, 18, no 3(2017): 416-438.
- Müftüler Baç Meltem ve Luetgert Brooke, "The European Union's Alternative Models for Maximizing its Integration Strategy for Candidates and Neighbour States: A Process of External Differentiation", 2016, MAXCAP Working Paper no. 35, http://userpage.fuberlin.de/kfgeu/maxcap/system/files/maxcap_wp_35.pdf, (19.04.2019).
- Nas Çiğdem, "Eğrisi Doğrusu" (TV Programı), (10.02.2018), İstanbul: CNN Türk Televizyonu.
- Neve Jan-Emmanuel, "The European Onion? How Differentiated Integration is Reshaping the EU", *Journal of European Integration*, 29, no 4(2007): 503-521.
- Öner Selcen, "The Influence of the Economic Crisis and Refugee Crisis on EU Politics: the Challenges and Prospects for Turkey-EU Relations", *Marmara Journal of European Studies*, 24, no 2 (2016): 59-85.
- Öniş Ziya, "The Age of Anxiety: The Crisis of Liberal Democracy in a Post-Hegemonic Global Order", *The International Spectator*, 52, no 3 (2017): 18-35.

- Öniş Ziya ve Kutlay Mustafa, “Ekonomik Bütünleşme/Siyasal Parçalanmışlık Paradoksu: Avro Krizi ve Avrupa Birliği'nin Geleceği”, *Uluslararası İlişkiler*, 9, no 33(2012): 3-27.
- Özcan Celal, “Merkel: Türkiye ile Gümrük Birliği'ni güncellemeyeceğiz”, *Hürriyet*, Ağustos 16, 2017.
- Özcan Mehmet, Fatma Elmas, Mustafa Kutlay ve Ceren Mutuş, *Bundan sonrası?: senaryo analizleriyle Türkiye ve AB ilişkileri*, Ankara: Karınca Yayınları, 2009.
- Robert Schuman The Research and Studies Centre on Europe, “The European Elections Monitor”, 2018, <https://www.robert-schuman.eu/en/the-european-elections-monitor/2018/>, (11.11.2018).
- Schimmelfennig Frank, “Brexit: differentiated disintegration in the European Union”, *Journal of European Public Policy*, 25, no 8 (2018): 154-1173.
- Schimmelfennig Frank, Leuffen Dirk ve Rittberger Berthold, “The European Union as a system of differentiated integration: interdependence, politicization and differentiation”, *Journal of European Public Policy*, 22, no 6 (2015): 764-782.
- Shaw Jo, “Enhancing Cooperation after Nice Will the Treaty do the Trick”, *The Treaty of Nice and Beyond: Enlargement and Constitutional Reform*, ed. Mads Andenas ve John Usher, Oxford: Hart Publishing, 2003.
- Stiftung Mercator, “The Future of Turkey-EU Relations 4 scenarios for 2018”, https://www.stiftungmercator.de/media/downloads/3_Publikationen/The_Future_of_Turkey_EU_Relations.pdf, (12.12.2018).
- Storbeck Olaf, “Berlin sees ‘smart’ Brexit deal as model for Turkey”, *Financial Times*, Aralık 26, 2017.
- Stubb Alexander, “A Categorization of Differentiated Integration”, *Journal of Common Market Studies*, 34, no 2 (1996): 283-295.
- Stubb Alexander, *Negotiating Flexibility in the European Union: Amsterdam, Nice and Beyond*, New York: Palgrave, 2002.
- Şahin Yeliz, “Brexit Sonrası AB İçin 5 Senaryo: Avrupa'nın Geleceğine Dair Beyaz Kitap”, *İKV Dergisi*, 197, 2017.
- The Statistical Office of the European Union, “Turkey-EU - international trade in goods statistics”, http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Turkey-EU_-_international_trade_in_goods_statistics, (22.11.2018).
- Ticaret Bakanlığı, “Gümrük Birliği'nin Güncellenmesi Etki Analizi Çalışması” <https://www.ticaret.gov.tr/portal/content%9Fkiler/Avrupa%20Birli%C4%9Fi/e-kiler/Etki%20Analizidirisi.pdf?lve>, (21.11.2018).

- Ticaret Bakanlığı, “Report of the SWOG on the Update of the EU-Turkey Customs”, (27.04.20185),<https://www.ticaret.gov.tr/portal/content/conn/UCM/path//web/D20Raporu.pdf?lve>, (20.11.2018).
- Ticaret Bakanlığı, “Serbest Ticaret Anlaşmalarına İlişkin Genel Bilgi”, <https://www.ticaret.gov.tr/dis-iliskiler/serbest-ticaret-anlasmalari/yururlukte-bulunan-stalar>, (10.11.2018).
- Ticaret Bakanlığı, “Uluslararası Doğrudan Yatırım İstatistikleri”, <https://eb.ticaret.gov.tr/portal/content/conn/UCM/path/Contribution%2520Folders/web/Yat%25C4%25B1r%25C4%25B1m/Uluslararası%25C4%25B1%2520Yat%25C4%25B1r%25C4%25B1mlar/03.Uluslararası%25C4%25B1%2520Do%25C4%259Frudan%2520Yat%25C4%25B1r%25C4%25B1m%2520%25C4%25B0statistikleri/Uluslararası%25C4%25B1%2520Do%25C4%259Frudan%2520Yat%25C4%25B1r%25C4%25B1m%2520%25C4%25B0statistikleri.xlsx%3Flve+%&cd=1&hl=tr&ct=clnk&gl=tr>, (05.11.2018).
- Ticaret Bakanlığı, “Türkiye’de Faaliyette Bulunan Yabancı Sermayeli Firmalar Listesi”, (31.12.2017),<https://www.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/yatirim/uluslararasıYatirim/uluslararası-dogrudan-yatirim>, (05.11.2018).
- Tocci Nathalie, “Turkey and the European Union: Scenarios for 2023” FEUTURE Papers 2016, http://www.iai.it/sites/default/files/feuture_1.pdf (12.12.2018).
- Turhan Ebru, “Avrupa Birliği’nin Üçüncü Ülkelerle Harici Farklılaştırılmış Entegrasyon Modelleri ve Türkiye-AB İlişkilerinin Geleceği: Neoliberal bir Yaklaşım”, *Siyasal: Journal of Political Sciences*, 27, no 1(2018): 95-120.
- Türkiye İstatistik Kurumu, “Dış Ticaret İstatistikleri”, <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/menu.zul>, (10.11.2018).
- Valat Yoan, “Merkel backs Macron’s call for multi-speed EU, small eurozone budget”, *Euractiv*, Ağustos 30, 2017.
- Warleigh Alex, *Flexible Integration: Which Model for the European Union?* London, New York: Sheffield Academic Press, 2002.
- Wiener Antje ve Diez Thomas, *European Integration Theory*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- Wiesmann Gerrit, “Merkel Insists on Two-speed Europe”, *Financial Times*, Haziran 7, 2012.
- World Bank, “Evaluation of the EU-Turkey Customs Union”, Report No. 85830-TR, (28.03.2014), <http://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/document/eca/turkey/tr-eu-customs-union-eng.pdf>, (22.11.2018).
- Zalan Eszter, EU’s big four back multi-speed Europe, *EU Observer*, Mart 7, 2017.